

T A R T A L O M

esély

96/6

társadalom- és szociálpolitikai folyóirat

TANULMÁNYOK

- 3 **Immanuel Wallerstein:** A társadalomtudomány és a mai társadalom – a racionalitás eltűnő garanciái

JOG ÉS TÁRSADALOM

- 20 **Kardos Gábor:** A szociális jogok jogi kikényszerítésének lehetőségei

SZOCIÁLIS MUNKA – KUTATÁSOK

- 33 **Horváth Ágota–Lévai Katalin:** Szociális munkások II.
57 **Győri Péter:** Egy szakma születése – gyorsfénykép magunkról

SZOCIÁLIS MUNKA – ESETEK

- 75 **Kádár Sára:** Az állami gondoskodásról

HÍREK, INFORMÁCIÓK

- 97 **Ferge Zsuzsa:** Küzdelem a szegénység ellen – velünk vagy nélkülünk?

Immanuel Wallerstein

A társadalomtudomány és a mai társadalom – a racionalitás eltűnő garanciái*

Ami a termelő osztály számára „politika”, az az értelmiség számára „racionalitássá” változik. Különbösképpen néhány marxista hisz abban, hogy a „racionalitás” magasabb rendű, mint a „politika”, az ideológiai absztrakció magasabb rendű, mint a gazdasági konkrétság (Gramsci 1992:231).

Azon túl, hogy az értelmiség a politikát racionalitássá változtatja, ráadásul a racionalitást felsőbbrendűségnek is nyilvánítja, ami az optimizmus kifejeződését is jelenti, és arra szolgál, hogy mindenki másban optimizmust keltessen. Hitvallásuk ez volt: ahogy közeledünk a való világ igazabb megértése felé, úgy válunk képessé a létező társadalom jobb irányítására, tehát az emberi lehetőségek kiteljesítésére. A társadalomtudomány – a tudástermelés módszere –, amely erre a premisszára épült, önmagát a racionalitáskutatás megvalósítása legbiztosabb módszerének kiáltotta ki.

Ez nem volt mindig így. Valamikor a társadalomról való gondolkodást a mindent átható e világi pesszimizmus uralta. A társadalmat egyenlőtlenségektől szabdaltnak és tökéletlennek látták, amely szükségképpen volt ilyen, és hitük szerint ilyen lesz a jövőben is. Szent Ágoston keserű álláspontja, mely szerint mindannyiunkon rajta van az eredendő bűn eltörölhetetlen bélyege, nagymértékben meghatározta a keresztény Európa történetét. Kétségtelen, hogy más világszemléletekkel összehasonlítva ez szokatlanul nyers történelemkép. Mindazonáltal a sztoikusabb, de akár a dionüszoszhoz közelebb álló világképek sem ajánlottak túl sok garanciát a jövő vonatkozásában. A buddhisták nirvánába vezető útja is hosszúnak és rögsnek tűnik, és csak kevesen érhetik el a végcél, ahogyan nagyon kevesen kerülhetnek be a keresztény szentek mennyei gyülekezetébe is.

A modern világ csak azért ünnepelhette oly hosszú ideig önmagát, mert történelemképe e világi, univerzális és optimista volt. Bár a társadalom rossz, de jobbá tehető, és mindenki számára jobb is lesz a jövőben. A társadalom megjavításába vetett hit a modernitás sarokköve volt. Vitathatatlanak tűnt

* A tanulmány az Olasz Szociológiai Társaság 1995-ös palermói találkozájára készült. Megjelent az *International Sociology*, 1996. március 11-i számában, 7–25. o.

– s ezt hangsúlyoznunk kell –, hogy az egyén szükségszerűen válik morálisan jobbá. A régi vallások törekvése, hogy az egyén megszabaduljon a bűnösségétől, az isten ítéletétől (és kegyelmétől) függött. Ennek érvényessége és jutalma a másvilágon volt. A modern világ ezzel szemben egyértelműen e világi. Bármiféle ígéret csak itt és most, vagy itt és rövidesen teljesülhet. Törekvései egyértelműen materialisták, lényege a gazdasági fejlődés ígérete, végső soron ismét mindenki számára. A nem materiális ígéreteknek, melyeket a szabadság gondolatában foglaltak össze, végső soron szintén lefordíthatóknak kell lenniük anyagi javakra, és azokat a szabadságokat, melyek ilyen módon nem lefordíthatóak, rendszerint hamis szabadságoknak nyilvánították.

Végül meg kell állapítanunk, hogy a modernitás ígérete nagymértékben kollektivista volt. A modern világ filozófusai és társadalomtudósai oly sokat beszéltek az individualitás nagy jelentőségéről a modern világban, hogy észre sem vettük, és a modern világ eközben létrehozta a történelem első, alapvetően kollektivista geokultúráját, melyben megszületett az első, alapvetően mindennapi egalitárius társadalomkép. Mindannyiunknak megígérték, hogy történelmi rendszerünk egy napon el fog jutni egy olyan társadalmi rendhez, melyben mindenki megfelelő, tehát nagyjából egyenlő anyagi kényelmet fog élvezni, és amelyben nem lesznek privilégiumok. Természetesen csak ígéretekről beszélek, és nem a valóságról. Mégis, a középkori Európa, a Tang-kor Kínája vagy az abbaszida kalifátus egyetlen filozófusa sem jósolta azt, hogy egy napon a Föld minden lakója gazdag lesz, és hogy a privilégiumok el fognak tűnni. Minden korábbi filozófia feltételezte a hierarchiák örökkévalóságát, és ezzel elutasította az e világi kollektivizmust.

Ha mindezek után meg akarjuk érteni történelmi rendszerünk, a kapitalista világrend jelenlegi dilemmáit, és ha meg akarjuk érteni, miért oly rossz ízű a racionalitás koncepciója, azt hiszem, annak tudatosításával kell kezdenünk, hogy a modernitás milyen nagy mértékben nyugodott materialista és kollektivista előfeltételezéseken. Miközben természetesen mindez teljes mértékben önellentmondást jelentett. A kapitalista világrend motorja a tőke szakadatlan akkumulációja. És a tőke szakadatlan akkumulációja teljes mértékben összeegyeztethetetlen a materialista és kollektivista ígéretekkel, mivel azon alapul, hogy az értéktöbbletet egyesek kisajátítják. A kapitalizmus anyagi javakat jelent keveseknek, de hogy ez valóság legyen, nem jelenthet anyagi javakat mindenki számára.

Mint társadalomtudósok tudjuk, hogy a társadalmi valóság elemzésének egyik leggyümölcsözőbb módja, ha figyelmünket egy központi, deskriptív anomáliára összpontosítjuk, és megkérdezzük, miért létezik, mi magyarázza, és mik e létezés és magyarázat következményei. Ezt szeretném itt megtenni. Azt igyekszem megmagyarázni, hogy a modern világ filozófusai miért tettek megvalósíthatatlan ígéreteket, miért hittek a résztvevők oly sokáig ezekben az ígéretekben, és ezután viszont miért nem hisznek bennük, továbbá, hogy mik az illúzióvesztés következményei. Végül vizsgálni igyekszem mindezek következményeit ránk, társadalomtudósokra, azaz az emberi racionalitás képviselőire (bár nem okvetlenül gyakorlóira) nézve.

1. Modernitás és racionalitás

A társadalomtudomány egyik közhelye a kapitalista világrend kialakulása és a tudomány, illetve technika fejlődése közötti kapcsolat megállapítása. De miért kapcsolódott a kettő történelmileg össze? Erre a kérdésre mind Marx, mind Weber (és sokan mások) azt válaszolták, hogy a kapitalizmusnak „racionálisnak” kell lennie, ha el akarja érni elsődleges célját, a profit maximálását. Mivel a kapitalisták minden energiájukat erre a célra összpontosítják, mindent meg fognak tenni azért, hogy a termelési költségeket csökkentsék, és hogy olyan termékeket állítsanak elő, amelyek vonzzák a vásárlókat; ez pedig a racionális módszerek alkalmazását jelenti, nemcsak a termelési folyamatban, hanem a vállalkozás irányításában is. Emiatt a technikai fejlődés bármely formáját nagyon hasznosnak fogják találni, és súlyt helyeznek arra, hogy elősegítsék az ezt lehetővé tevő tudományok fejlődését.

A gondolatmenet kétségtelenül logikus, de szerintem meglehetősen keveset magyaráz meg. Feltételezhetjük, hogy már több ezer éve létezik a Föld nagy kulturális centrumaiban az embereknek az a maitól arányaiban nem eltérő hányada, amely profittermelő vállalkozásokra adja a fejét, vagy képes tudományos felfedezésekre. Joseph Needham monumentális könyve, *A tudomány és civilizáció Kínában*, bemutatja, milyen nagy eredményekre vezettek a kínai kultúrában a tudományos erőfeszítések. És arról is sok adatot tudunk, hogy mennyire intenzív és kommercializált volt a kínai gazdasági tevékenység.

Természetesen a klasszikus kérdéshez jutottunk el: miért a Nyugat? Nem kívánom újra tárgyalni ezt a kérdést. Sokan megtették már, és magam is megtettem egy korábbi tanulmányomban (Wallerstein 1992). Most csak utalni szeretnék a számomra meglehetősen nyilvánvaló tényre: a nyugati világban egyértelmű előnyökkel járt a technikai fejlődés, és ami a legfontosabb volt a különbséget illetően, az nem a vállalkozók attitűdje – ők ugyanis minden időkben nyilvánvalóan érdekelték voltak a felfedezők és újítók jutalmazásában –, hanem inkább a politikai vezetők attitűdje. Ez utóbbiak motívumai korábban kevésbé voltak egyértelműek, időnként határozottan negatívan viszonyultak a technikai változásokhoz, és ez jelentette a legfőbb akadályát az olyasféle tudományos forradalomnak, amely a 17. században Európa nyugati felén elkezdődött.

Okfejtésemből az a nyilvánvaló következtetés adódik, hogy a kapitalizmus az előfeltétele annak, hogy központi szerepet kapjon a technikai innováció, és a viszony nem fordított. Ez fontos, mivel kulcsot jelent a hatalmi viszonyok valóságának megértéséhez. A modern tudomány a kapitalizmus gyermeke, és függ a kapitalizmustól. A tudósokat egyrészt társadalmi szankciókkal fenyegetik, másrészt azonban támogatásban részesítik, mivel az e világi konkrét fejlődés kilátásával kecsegtetnek, csodálatos gépezeteket ígérnek, melyek elősegítik a termelékenységét, csökkentik azokat a korlátokat, melyeket az idő és a tér állít, és mindenki számára nagyobb jólétet helyeznek kilátásba. A tudomány működik.

Egész világkép jött létre az ilyesféle tudományos tevékenység körül. A tudósokról azt mondták, hogy „érdeamentesek”, és el is várták tőlük, hogy

azok legyenek. A tudósokról azt mondták, hogy „empirikusok”, és szintén el is várták tőlük az empirizmust. A tudósokról azt mondták, hogy az „univerzális” igazságot keresik, és ennek megelégsését el is várták tőlük. A tudósokról azt is mondták, hogy az „egyszerű” felfedezői, és elvárták tőlük ezt is. Arra szólították fel őket, hogy komplex valóságokat elemezzenek, és állapítsák meg az egyszerű, a legegyszerűbb mögöttes törvényeket, melyek azokat irányítják. És végül – talán legfőképpen – a tudósokról azt mondták, hogy az elégséges és nem a végső okok felfedői, és ezt is elvárták tőlük. Továbbá mindezen előírások és elvárások a közvélekedés szerint egy olyan csomagot alkotnak, amelyet egybetartozónak kell tekinteni.

A tudományos ethosz természetesen mitikus volt, amennyiben azt a látzatot keltette, mintha teljes mértékben és valóban leírta volna mindazt, amit a tudósok ténylegesen tettek. Nem kell mást tennünk, mint hivatkozni Steven Shapin kedves tanulmányára, *Az igazság társadalomtörténete* (1994), hogy lássuk, mennyire jelentős szerepet játszott a társadalmi presztízs és a tudományon kívüli tekintély a Londoni Királyi Társaság hitelének és tudományos megbízhatóságának létrejöttében, a 17. században. Ahogyan megjegyzi, ez volt az úriemberek hitelessége, amely a bizalmon, a tiszteleten és az integritáson alapult. Valójában a tudomány, az empirikus kutatás égisze alatt a newtoni mechanika vált az intellektuális tevékenység modelljévé, ennek mintájára kellett a társadalom elemzőinek tevékenykedniük, ez volt a modell, melyet később többé-kevésbé másolni igyekeztek (Olson 1993). És ez az úriemberi tudományos ethosz, melyhez a modern világ ragaszkodik, volt a racionalitás egyetlen lehetséges értelme, mely az értelmiségi osztály vezéreszméje lett, és az is maradt.

De mit jelent a racionalitás? Ennek a kérdésnek a szociológusok által legismertebb vizsgálata Weber *Gazdaság és társadalom* (1987) című művében található. Weber a racionalitás két definíciópárját alkotta meg. Az első definíciópár a társadalmi cselekvés négy típusát leíró tipológiájában található. A négy típusból kettőt Weber racionálisnak nevez, ezek a „célracionális” (zweckrational) és az „értékracionális” (wertrational). A második definíciópár a gazdasági cselekvés vizsgálatában található, ebben Weber különbséget tesz a „formális” és a „szubsztantív” racionalitás között. A két ellentétpár – az én olvasatomban – majdnem, de nem teljesen ugyanazt jelenti.

Hadd idézzem hosszabban Webert a kérdés vizsgálatához. Weber szerint a célracionális társadalmi cselekvést az határozza meg, hogy „a cselekvő milyen viselkedést vár a külvilág tárgyaitól és más emberektől, és mennyiben képes e várakozásokat mint feltételeket vagy mint »eszközöket« fölhasználni arra, hogy saját, racionálisan kiválasztott és mérlegelt *céljait* sikeresen elérje” [A Weber-idézetekhez a magyar kiadást használtam fel. Max Weber: *Gazdaság és társadalom*. – a ford.]. Az értékracionális társadalmi cselekvésről a definíció értelmében akkor beszélünk, amikor a „cselekvést egy meghatározott magatartásnak – pusztán mint olyan, függetlenül attól, hogy sikeres-e – a feltétlen etikai, esztétikai, vallási vagy bármilyen más néven nevezendő önértékebe vetett tudatos hit határozza meg” (Weber 1987:53).

Ezek után Weber konkrét példákkal folytatja a definíciók kifejtését: „Tisztán értékracionálisan cselekszik az, aki tekintet nélkül az előre lát-

ható következményekre, azt teszi, amit meggyőződése szerint a kötelesség, a méltóság, a szépség, a vallás útmutatása, a kegyelet vagy az »ügy« – egy számára valamilyen szempontból fontos ügy – diktál. Mindig értékracionális cselekvésről van szó (az általunk használt terminológia értelmében), ha a cselekvés olyan »parancsokat« követ vagy olyan »követelményekhez« igazodik, amelyekről a cselekvő azt képzei, hogy személy szerint neki is szólnak. Csak az ilyen követelményekhez igazodó emberi cselekvés esetén – az ilyesmi nagyon változó gyakorisággal, de többnyire meglehetősen mérsékelten, csak az esetek tört részében fordul elő – fogunk értékracionalitásról beszélni. Mint látni fogjuk, ennek elég nagy a jelentősége ahhoz, hogy külön típusként kiemeljük, még akkor is, ha egyébként itt nem törekszünk a cselekvések kimerítő osztályozására.

Célracionálisan cselekszik az, aki cselekvését valamilyen célra irányítja, igazodik az eszközökhöz és a mellékes következményekhez, és emellett racionálisan *egybeveti* az eszközöket a célokkal, a célokat a mellékes következményekkel, s végül a különböző lehetséges célokat egymással – vagyis aki *nem* indulatból (és különösen nem emocionálisan) és *nem is* tradicionálisan cselekszik. Maga az egymással versengő és ütköző célok és következmények közötti döntés mindamellet lehet értékracionálisan irányított: ekkor a cselekvés csupán eszközeiben célracionális. De az is lehetséges, hogy a cselekvő nem igazodik »parancsokhoz« és »követelményekhez«, hanem minden értékracionális irányultság nélkül egyszerűen adott szubjektív szükségletek jelentkezéseként fogja föl az egymással versengő és ütköző célokat, és tudatosan *mérlegelt* sürgősségük szerint rangsorolja őket, majd pedig úgy irányítja cselekvését, hogy a szükségletek ebben a sorrendben lehetőleg kielégüljenek (a »határhaszon« elve). A cselekvés értékracionális irányultsága tehát többféleképpen kapcsolódhat a célracionális irányultsághoz. A célracionalitás álláspontjáról nézve azonban az értékracionális mindig *irracionalis*, méghozzá annál irracionálisabb, minél inkább az abszolút érték rangjára emeli azt az értéket, amelyhez a cselekvés igazodik, hiszen annál kevésbé van tekintettel a cselekvés következményeire, minél inkább kizárólag az *önértékére* (a tiszta érzületre, a szépségre, az abszolút jóra, az abszolút kötelességteljesítésre) összpontosít. De az *abszolút* célracionális cselekvés megint csak konstruált hiátáreset” (Weber 1987:53–54).

Térjünk át ezután Weber másik megkülönböztetésére, melyet szintén teljes terjedelmében idézek:

„A gazdálkodás *formális* racionalitásán itt a *kalkuláció* technikai lehetősége tényleges alkalmazásának – az *elszámolásnak* – a mértékét értjük. *Szubsztantív* racionalitáson ezzel szemben azt értjük, hogy egyfajta gazdasági irányultságú társadalmi cselekvés adott embercsoportok (mindegy, hogy hogyan vannak körülhatárolva) javakkal való mindenkori ellátását milyen fokig alakítja azon meghatározott (*bármilyen fajtájú*) *értékelő posztulátumoknak* megfelelően, amelyeknek szemszögéből a gazdasági irányultságú társadalmi cselekvés adott módját szemlélték, szemlélik vagy szemlélhetik. Ez fölöttébb sok mindent jelenthet.

1. A »racionális« szó jelentésére vonatkozó javaslatok (amelyek egyébként csupán azt teszik pontosabbá, ami a »szocializálás«, a »pénzbeli« és a

»természetbeni« elszámolás tárgyalásánál mint probléma minduntalan előjön), csakis azt kívánják szolgálni, hogy ezen a területen nagyobb legyen az egyértelműség a nyelvhasználatban.

2. A gazdálkodást annak függvényében nevezzük *formálisan* »racionálisnak«, hogy a »gondoskodás« – amely minden racionális gazdaságban alapvető – mennyiben »kalkulálható«, azaz milyen mértékben fejezhető ki, és milyen mértékben fejeződik ki számszerű megfontolásokban (egyelőre teljesen függetlenül attól, hogy technikai szempontból hogyan néznek ki – pénzbeli vagy természetbeni becsléseket tartalmaznak-e – ezek a kalkulációk). A fogalom tehát (noha – mint majd kiderül – csak viszonylagosan) egyértelmű, legalábbis abban az értelemben, hogy a pénzforma jelenti (természetesen szintén *ceteris paribus*!) ennek *formális* kalkulálhatósága maximumát.

3. A szubsztantív racionalitás fogalmának ezzel szemben nagyon sok jelentése van. Ezekből a fogalom mindössze azt a közös vonást emeli ki, hogy éppenséggel nem elég azt a tisztán formális (viszonylag) egyértelműen megállapítható tényt figyelembe venni, hogy célracionálisan – technikai szempontból a lehető legadekvátabb eszközökkel – kalkulálnak, hanem azokat az etikai, politikai, utilitáriánus, hedonista, rendi, egalitáriánus vagy bármilyen egyéb követelményeket is szem előtt kell tartani, amelyeket föl szoktak állítani, és amelyekben a – formálisan mégoly »racionális«, azaz kalkulálható – gazdálkodás eredményeit értékracionálisan vagy szubsztantív szempontból célracionálisan mérni szokták. A lehetséges értékek, amelyek ebben az értelemben racionális mértékül szolgálnak, elvileg korlátlanul sokfélék, és az egymás között megint csak nem egyértelmű – de valamilyen fokig mindig etikus és egalitáriánus – szocialista és kommunista értékek magától értetődően csak egyik csoportját jelentik e sokféle lehetőségnek (ebben az értelemben ugyanilyen »tartalmi« jelentősége van a rendi tagozódásnak, a politikai hatalmi célok – különösen az aktuális háborús célok – szolgálatának és minden egyéb elgondolható szempontnak). Ezenkívül – túl a gazdasági eredmények e tartalmi szempontú kritikáján – lehetséges még a gazdaság szellemének, valamint a gazdasági eszközöknek teljesen önálló etikai, aszketikus és esztétikai szempontú kritikája, amelyet nem szabad figyelmen kívül hagyni. Innen nézve a pénzbeli elszámolás »pusztán formális« teljesítménye megjelenhet úgy, mintha hozzájuk képest alárendelt volna, vagy egyenest ellenségesen állna szemben kiinduló feltevéseikkel (egyelőre teljesen eltekintve a kalkuláció sajátosan modern típusainak konzekvenciáitól). Itt nem lehet ebben dönteni, mindössze annyit tehetünk, hogy leszögezzük és körülhatároljuk, hogy mit nevezünk »formálisnak«. Itt tulajdonképpen a »szubsztantív« maga is »formális« értelemben, azaz absztrakt nemfogalomként szerepel” (Weber 1987:101–102).

Amikor azt mondom, hogy a két kategóriapár jelentése nem ugyanaz, elismerem, interpretációm meglehetősen szubjektív. Számomra úgy tűnik, hogy a célracionális és értékracionális társadalmi cselekvés megkülönböztetésekor Weber meglehetősen nagy fenntartásokkal viseltetett az értékracionális társadalmi cselekvéssel szemben. „Feltétel nélküli elvárásokról” beszél. Emlékeztet minket arra, hogy a „célracionális” társadalmi cselekvés felől nézve az „értékracionalitás mindig irracionális”. Mindazonáltal amikor meg-

különbözteti a formális és a szubsztantív racionalitást, Weber másféle hangot üt meg. A szubsztantív racionalis analízis „nem korlátozódik arra, hogy megállapítsák a tisztán formális és (relatív) ellentmondásmentes tényt, miszerint a cselekvés »célszerű« racionalis kalkuláción alapul”, hanem valamely értékrendszer mentén értékeli is.

Mondhatjuk, hogy ez a következtetlenség összefügg Webernek azzal az ambivalenciájával, mely az értelmiség modern világban betöltött szerepével kapcsolatos álláspontjában mutatkozik meg. De nem ez érdekel most minket elsősorban. Inkább úgy hiszem, hogy a megkülönböztetésnek ez az ambivalenciája vagy kétértelmősége beépült a modern világ geokultúrájába. Ez visszavezet a Gramsci-idézethez, amellyel ezt a tanulmányt kezdtem. Amikor Gramsci azt mondja, hogy amit a termelő osztály politikainak nevez, azt az értelmiség racionalisnak kereszteli át, pontosan erre az alapvető kétértelműségre mutat rá. Vajon a „politikainak” „racionálissá” való átkeresztelésével nem arra utalunk-e, hogy a szubsztantív racionalitás kérdését a háttérbe kell tolnunk, és csak a formális racionalitás kérdését kell tárgyalnunk? És ha ez így van, nem azért van-e így, mert a formális racionalitás kérdése valójában tartalmaz el nem ismert, de meglehetősen világos elkötelezettségeket bizonyos értékrationális társadalmi cselekvések iránt, olyasfajta iránt, amelyek konfliktusos végeredményekhez vezetnek? Weber szavaival élve „egyszerűen adott szubjektív szükségletek jelentkezéseként fogja föl az egymással versengő és ütköző célokat, és tudatosan *mérlegelt* sürgősségük szerint rangsorolja őket”. Ahogyan Weber rámutat, erről szól a határhaszon elve. Mindazonáltal ahhoz, hogy meghatározzuk, mi a haszon, meg kell alkotnunk egy skálát. Aki pedig megalkotja ezt a skálát, az meghatározza a végeredményt is.

2. A racionalitás és a veszélyes osztályok

A racionalitásról szóló beszéd elfedi a politikai, értékrationális választásokat, és a folyamatot eltéríti a szubsztantív racionalitás követelményeitől. A 16. és 18. század folyamán az értelmiségi osztály még hihette, hogy a racionalitás győzelmének legfőbb kerékkötője a középkori klerikális maradiság. Jelszavuk Voltaire hangos és világos kiáltása volt: „Ecrasez l'infâm” (széttaposni a nyomorultat). A nagy francia forradalom megváltoztatta mindezt, mivel átformálta és tisztázta a világ kulturális harcának fogalmait. A nagy francia forradalom, ahogyan azt már egy korábbi tanulmányomban leírtam (Wallerstein 1991), sokkal kevésbé változtatta meg Franciaországot, mint a világrendet. Közvetlen oka volt annak, hogy létrejött egy életképes és masszív geokultúra a világrenden belül, melynek egyik (és nem a legjelentéktlenebb) következménye a társadalomtudománynak nevezett valami intézményesülése. Ezzel az általunk elemzett téma sűrűjébe értünk.

A nagy francia forradalom és az azt követő napóleoni korszak két hitet terjesztett el, amely áthatotta az egész világot, és mely azóta is uralja a gondolkodást, néhány nagyhatalmú erő kitartó ellenállása dacára. E hitek egyike az volt, hogy a politikai változások folyamatosak és normálisak, azaz ez jelenti a normát; a másik, hogy a „felség” a „néphez” tartozik. E hitek egyike

sem létezett 1789 előtt, és mindkettő virágzik azóta is, dacára a sok kétértelműségnek és szerencsétlenségnek. E két hitnek az a baja, hogy bárki felhasználhatja őket, és nemcsak azok, akiknek hatalmuk, tekintélyük és/vagy társadalmi presztízszük van. A „veszélyes osztályok” valóban fel is használták ezeket. A „veszélyes osztályok” kifejezés a 19. század elején jött létre olyan társadalmi csoportok megnevezésére, melyek valójában sem hatalommal, sem tekintéllyel, sem presztízzsel nem rendelkeztek, mégis politikai követelésekkel léptek fel. Ezzel a kifejezéssel a növekvő nagyságú nyugat-európai városi proletariátust, a földjükről elűldözött parasztokat, a terjedő gépi termelés által veszélyeztetett iparosokat és a más kulturális zónákból jött bevándoroltakat jelölték.

Az ilyen csoportok társadalmi beilleszkedésének problémája és az ebből következő zavarok ismerősek a szociológusok és a társadalomtörténészek számára, akik azt az irodalmat alkották, amelyből mindannyian tanultunk. De mi köze ennek a racionalitás fogalmához? Nagyon is sok köze van! A veszélyes osztályok létéből és követeléseiből származó politikai problémák, mint tudjuk, nem voltak elhanyagolhatók. Amikor a kapitalista világrend kibontakozott, a fejlett termelékenység, illetve az idő és tér korlátainak leküzdése a tőke gyors akkumulációjához vezetett (ezt a jelenséget nevezzük helytelenül ipari „forradalomnak”, mintha ez csak akkor kezdődött volna), és amikor a kapitalista világgazdaság a Föld teljes területére kiterjedt (ezt a jelenségek nevezzük félrevezető terminussal az imperializmus kialakulásának, mintha ez csak erre az időszakra volna jellemző), akkor a veszélyes osztályok a legsúlyosabb fenyegetést kezdték jelenteni a világrend politikai stabilitására (ezt a jelenséget ugyan már nem szeretjük osztályharcnak nevezni, de mégis az). Feltételezhetjük, hogy a privilegizált rétegek meglehetősen intelligensek voltak, készek voltak saját érdekeik védelmére, és igyekeztek a felmerülő kihívásokra kifinomult eszközökkel válaszolni. Az eszközök ebben az időben három kategóriába tartoztak: társadalmi ideológiák, társadalomtudományok és társadalmi mozgalmak. Mindegyikről sokat lehetne mondani, most azonban csak a másodikkal szeretnék foglalkozni. Ha a politikai változás normának minősül, és ha a felségről széles körben hiszik, hogy a nép tulajdona, a kérdés az, miképp lehet a tigrist meglovagolni vagy tudományosanabbán: miképp lehet a társadalmi nyomást kezelni, hogy minimalizálják a zavart, a felfordulást, tehát magát a változást. Ezen a ponton lépnek be az ideológiák. Az ideológiák politikai programok, melyek a változás kezelésére hivatottak. A 19. és a 20. század fő ideológiai három lehetséges változáskezelési, illetve minimalizálási módszert jelenítenek meg: le lehet lassítani a változásokat, amennyire csak lehetséges; meg lehet állapítani ezek minimálisan szükséges mértékét; és a változásokat fel is lehet gyorsítani. A három program megjelölésére különböző címkéket találtunk. Az egyik a jobb, a másik a közép, a harmadik a bal. A másik (talán kifejezőbb) megjelölés a konzervativizmus, a liberalizmus és a radikalizmus/szocializmus. Jól ismerjük mindegyiket.

A konzervatív program a hosszú ideje fennálló intézmények – a család, a vallás, a királyság – értékeit hirdeti, ezeket minősíti az emberi bölcsesség kútforrásainak, amelyeknek irányítaniuk kell a politikai megítélést éppúgy, mint

a személyes viselkedés normáit. Minden, a „tradicionális” struktúrák által tanácsolt módszereket érintő változás körültekintő megokolást követel, és az érvelés szerint nagy óvatossággal kell hozzá közelíteni. A radikálisok ezzel szemben alapvetően Rousseau akarátát követik, mely szerint a politikai megítélés kútfője a népfelség elvében testesül meg. A politikai megítélésnek álláspontjuk szerint a közakaratra kell reflektálnia, és ezt oly gyorsan kell tennie, amennyire csak lehetséges. A középút, azaz a liberalizmus, megkérdőjelezi a létező tradicionális intézmények örökérvényűségét, mivel az túlzottan kiszolgálja a létező privilégiumok fenntartásának imperatívuszát, de kételkedik a közakarat kifejeződésének érvényességében is, mivel az alá van vetve a többség sürgető, rövid távú, és ezért kiszámíthatatlan érdekeinek. Tanácsuk szerint a megítélést a szakértőkre kell bízni, akik gondosan megvizsgálják mind a létező, mind a javasolt új intézmények racionalitását, majd mértékletes és megfelelő reformokkal, tehát pontosan a megfelelő mértékű politikai változások javaslatával állnak elő.

Nem akarom itt a 19. és a 20. század történelmét újraértelmezni. Inkább csak pár mondatban összefoglalom ezt a történelmet. Ennek hitei váltak a világrend geokultúrájává. Ez alakította ki az állami struktúrák formáit a világrend domináns államaiban, és azokat a modelleket, melyeket más államok igyekeznek megvalósítani, ahogy azt el is várják tőlük. Végül és mindenekfelett, a liberalizmus mind a konzervativizmust, mind a radikalizmust megszelídítette, átformálván azokat (legalábbis 1848 és 1968 között) ideológiai alternatívákból a liberalizmus kisebb variánsaivá. Hármass politikai programjukkal, az általános választójoggal, a jóléti állammal és a nemzeti identitás megteremtésével (összekapcsolva a kifelé irányuló rasszizmussal) a 19. századi liberálisok hatékonyan elejét vették a veszélyes osztályok fenyegetésének. A 20. századi liberálisok hasonló programmal igyekeztek megszelídíteni a harmadik világ veszélyes osztályait, és hosszú ideig úgy tűnt, hogy ott is sikerrel jártak (lásd: Wallerstein 1995).

A liberalizmus stratégiája – mint minden politikai ideológiáé – a változás kezelése, és ennek kivitelezéséhez a megfelelő embernek a megfelelő módon kellett a feladatokat elvégeznie. Így mindenekelőtt meg kellett győződniük arról, hogy a dolog *kompetens* ember kezében van. Mivel álláspontjuk szerint a kompetenciát sem a származás alapján való kiválasztás (ezt képviselték a konzervatívok), sem a népakarat alapján való kiválasztás (ezt képviselték a radikálisok) nem képes biztosítani, egyetlen lehetőségnek az érdemek alapján való kiválasztás maradt, amely természetesen azt jelentette, hogy az értelmi-ségi osztály felé fordultak, vagy legalábbis azon része felé, amely hajlandó volt „gyakorlati” kérdésekkel foglalkozni. A második követelmény az volt, hogy ezek a kompetens emberek ne elsajátított előítéletek alapján cselekedjenek, hanem előzetesen szerezzenek információt a javasolt reformok lehetséges következményeiről. Hogy ezt megtehessék, szükségük volt arra, hogy tudást szerezzenek a társadalmi rend valódi működéséről, és ennél fogva szükségük volt kutatásra és kutatókra. A társadalomtudomány döntő jelentőségű volt a liberális vállalkozás számára.

A liberális ideológia és a társadalomtudomány között alapvető volt a kapcsolat, és nem pusztán egzisztenciális értelemben volt az. Nem egyszerűen

azt állítom, hogy a legtöbb társadalomtudós a liberális reformizmus szószólója volt. Ez igaz, de nem lényeges. Amit állítok, az az, hogy a liberalizmus és a társadalomtudomány ugyanazon az előfeltevésen alapul – azon a premisszán, hogy az ember tökéletesedésének lehetősége az emberi viszonyok manipulálásának képességén alapul, ami tudományosan (tehát racionálisan) oldható meg. Nem pusztán vallották ezt az előfeltevést, hanem egyikük sem létezhetett enélkül, és mindkettő beépült az intézményi struktúráikba. Az egzisztenciális szövetség természetes következménye volt az alapvető azonosságnak. Nem tagadom, hogy voltak konzervatív vagy radikális társadalomtudósok; természetesen sok ilyen volt. De szinte egyikük sem távolodott el túl messzire a központi premisszától, hogy a racionalitás a kulcsa minden törekvésnek, és ez önmagában hordja saját igazolását.

A társadalomtudósok azonban sosem néznek szembe a formális és szubsztantív racionalitás közötti különbségtétel következményeivel, és ezzel elkerülték társadalmi szerepük világos, reflexív tudatosítását. Mindazonáltal mindaddig, amíg a társadalom a liberális ideológia fogalmai szerint meglehetősen jól működött, azaz mindaddig, amíg az optimizmust igazolta az állandó, bár egyenlőtlen haladás, ezek a kérdések megmaradhattak az intellektuális színtér periferiáján. Szerintem ez igaz volt még azokban az időkben is, amikor a fasizmus szörnyetege oly nagy hatalomra tett szert. Ez ugyan kikezdte a haladásba vetett hitet, de valójában nem volt képes megsemmisíteni.

3. Racionalitás és rossz közérzet

E fejezet címében Sigmund Freud fontos, a civilizáció problémáival foglalkozó művére utalok [angolul a mű címe *Civilization and Its Discontents*; erre a címre tartalmaz utalást a szerző fejezetcíme. Magyarul *Rossz közérzet a kultúrában* címmel jelent meg a mű – a ford.]. Ez a mű fontos szociológiai megállapításokat tartalmaz, még akkor is, ha a Freud által ajánlott magyarázatok a pszichoanalitikus elmélet terminusaiban fogalmazódtak meg. A mögöttes problémát Freud a következőképpen határozza meg:

„A ránk mért élet nehéz, túl sok fájdalmat, csaldódást és megoldhatatlan feladatot hoz magával. Hogy mindezt elviselhessük, nem nélkülözhetjük a csillapítószeret. (Nem megy segédkonstrukciók nélkül – mondta Theodor Fontane.) Talán háromféle ilyen szer van: a nagymérvű kikapcsolódások, melyek nyomorunkat alacsonyra értékelik, a pótkielégülések, melyek csökkentik, és a kábítószeret, melyek érzéketlenné tesznek iránta. Valamelyik ezek közül elengedhetetlen” (Freud 1992:18).

De vajon miért olyan nehéz az emberi lényeknek boldogoknak lenniük? Freud szerint az emberi szenvedés három forrására kell gondolnunk:

„...a természet túlerejére, saját testünk esendőségére és azoknak a berendezkedéseknek az elégtelenségére, melyek az emberek egymás közötti kapcsolatait családba, államba és közösségbe rendezik. A két első esetben ítéletünk nem tétovázhat sokáig; e bajforrások elismerésére kényszerít minket, és arra, hogy beletörődjünk a változtathatatlanba. Sohasem fogjuk a termé-

szetet tökéletesen uralni, szervezetünk, mely maga is ennek a természetnek része, mindig múlandó, alkalmazkodásában és teljesítményében korlátozott képződmény marad. Ez a felismerés nem jár bénító hatással; ellenkezőleg, irányítja tevékenységünket. Ha nem is tudunk minden bajt megszüntetni, mégis egyikét megoldjuk, másikat enyhítjük; erről több ezer éves tapasztalat győzött meg bennünket. Másképp viselkedünk a harmadikkal, a szociális bajforrással szemben. Ezt egyáltalán nem akarjuk elfogadni, nem látjuk be, miért nem jelentenek több védelmet és jótétet mindnyájunk számára azok a berendezések, melyeket mi magunk teremtettünk meg” (Freud 1992:32).

Miután ezt elmondta, Freud történeti fejtegetésekbe kezd. Elemzi azokat az attitűdöket, melyeket az 1920-as években, a mű keletkezésének idején tapasztalt az emberi szenvedés forrásaival kapcsolatban, és megjegyzi, hogy a csalódás eleme jelent meg a színen:

„Az emberek utolsó generációi a természettudományokban és azok technikai alkalmazásában rendkívüli előrehaladást tettek, a természet feletti uralmukat korábban elképzelhetetlen módon megszilárdították. Ennek a haladásnak a részletei közismertek, felesleges felsorolni őket. Az emberek büszkéek ezekre a vívmányokra, és joguk van hozzá. De úgy vélik, észrevették, hogy ez a térrel és idővel való újonnan szerzett rendelkezés, a természet erőinek ez a leigázása, az évezredek óta óhajtott beteljesülést, a vágykielégítés mértékét – amit az élettől elvártak – nem emelte, és érzésük szerint nem tette boldogabbá őket” (Freud 1992:34).

Nézzük meg, mit mond Freud. Az emberek igyekeznek megszüntetni a boldogtalanság társadalmi forrásait, mert ez az egyetlen könnyen kezelhető forrás, az egyetlen, amelyet képesek – hitük szerint – teljesen megszüntetni. Freud nem beszél arról, hogy ez a felfogás helyes-e vagy sem, csak azt mondja, érthető. Ahogy korábban írtam, a liberalizmus a veszélyes osztályoknak azt a hitet kínálta, hogy végre most meg lehet szüntetni a boldogtalanság társadalmi forrásait. Nem csoda, ha ez az állítás ilyen helyeslésre talált. Nem csoda, ha a konzervatívok és a radikálisok is a liberális témák körül szerveződtek meg. Továbbá a liberálisok azt mondták, hogy garantálni tudják a racionalitás terjedésén keresztül ezt a sikert. Rámutattak a racionalitás nyilvánvaló hatékonyságára a természettudományokban, és azt mondták, az ugyanúgy fog működni a társadalomtudományok területén is. Mi, társadalomtudósok voltunk azok, akik ezt a garanciát kiállítottuk.

Freud azt is mondta, hogy az emberi lények három módon védekeznek a fájdalom ellen: az elfordulással, a helyettesítő kielégüléssel és az intoxikációval. Legalább meg kell kérdeznünk magunktól: vajon a racionalitás garanciái, a biztos haladás ígérete valójában nem az intoxikáció formáját képviselik-e? Ópium a népek – mondja Marx, az értelmiség ópiuma önmagának – felel Raymond Aron. Valószínűleg mind Marxnak, mind Aronnak igaza van. És végül Freud azt sugallja, hogy az ő napjaiban kezdődött a fájdalomcsillapítóból való kiábrándulás. Mindenekelőtt a kábítószer felemésztette önmagát. A használók egyre nagyobb adagokkal tudták csak elérni ugyanazt a hatást. A mellékhatások túl súlyosakká váltak. Néhányan belehaltak, mások felhagytak a szer használatával.

Freud ennek kezdetét látta saját korában. Én láttam ennek sokkal szélesebb körű elterjedését az 1970-es és az 1980-as években. Tehát a túlélők egyre többen hagyják abba a szer használatát. Hogy ezt megértsük, vissza kell fordulnunk ahhoz a kérdéshez, miképp birkóztak meg a hatalmon lévők a veszélyes osztályok kihívásával. Azt írtam, három eszközt használtak: a társadalmi ideológiákat, a társadalomtudományt és a társadalmi mozgalmakat. Talán csodálkozik az olvasó, hogy azt merészelem állítani: a társadalmi mozgalmak a hatalmon lévők eszközei voltak, hiszen a társadalmi mozgalmak normálisan olyan struktúrákat jelentenek, melyek a hatalmon lévőkkel szemben jöttek létre, sőt időnként megbuktatják a hatalmon lévőket fenntartó, alapvető struktúrákat.

A társadalmi mozgalmak definíciója természetesen alapvetően helytálló. A rendszerellenes mozgalmak, melyeknek két fő formája – a munkás, illetve szocialista mozgalom és a nacionalista mozgalom – a 19. században jött létre, szembeszálltak a hatalmon lévőkkel, és sok esetben igyekeztek teljesen megszüntetni az alapvető hatalmi struktúrákat. Mindazonáltal idővel ezek a mozgalmak egyikévé váltak azoknak a kulcsfontosságú mechanizmusoknak, amelyekkel a hatalmi struktúrákat fenntartották. Hogyan jött létre egy ilyenféle, paradox következmény? A valódi válasz nem az, hogy a hatalmon lévők így intézték, vagy esetleg korrumpálták ezen mozgalmak vezetőit. Kétségtelen, hogy időnként valójában ez történt, de nem ez volt az alapvető mechanizmus, sőt ez még nagyon fontos sem volt. A valódi magyarázat – ahogyan a legtöbb szociológus határozottan állítja minden jelenséggel kapcsolatban – strukturális eredetű.

A hatalmon lévőkkel szemben keletkező népi ellenállás újra meg újra a lázadás formáját öltötte, mindenütt és mindenkor, a világtörténelem folyamán. Voltak zendülések, sztrájkok, forradalmak. Ezeknek csaknem mindegyike spontán volt abban az értelemben, hogy volt valamilyen, az eseményeket közvetlenül megelőző, helyzeti provokáció, de nem volt megelőző szervezeti alap. Éppen ezért az ilyen lázadások – bár esetleg a közvetlen problémát megszüntették – nem vezettek továbbfolytatódó társadalmi átalakuláshoz. Időnként az ellenzékiesség vallási mozgalom – vagy pontosabban: szakadár vallási nézetek – formáját öltötte, és szekták, rendek vagy egyéb továbbélő intézményi struktúrák megszületéséhez vezetett. A világ nagy vallási közösségeinek hosszú története volt az egyike azoknak a formáknak, melyekben az efféle szakadár mozgalmak marginális, de biztos strukturális szerepre tettek szert, azután viszont túlnyomórészt megszűntek a politikai ellenzékiesség kifejeződésének lenni.

A 19. század 1789 utáni légkörében és különösen Európában az ellenzéki mozgalmak szekulárisabb formát öltöttek. Az 1848-as forradalmak jelentették a fordulópontot. A forradalmak bukása világossá tette, hogy a népi erők – ugyanúgy, mint a titkos szekták – nem kifejezetten eredményesek. Ebből a felismerésből korszakalkotó társadalmi újítás született. A rendszerellenes erők először hozták meg azt a döntést, hogy ha sikerre akarják vinni, a társadalmi átalakulásnak tervezettnek, tehát szervezettnek kell lennie. A marxisták győzelme az anarchisták fölött a szocialista munkásmozgalomban, a politikai nacionalisták győzelme az anarchisták fölött a különböző naciona-

lista mozgalmakon belül azoknak a győzelme volt, akik kiálltak a forradalom bürokratizálásáért, azaz olyan, folyamatosan fennálló szervezetek létrehozásáért, amelyek többféle módon előkészítenék a terepet a politikai hatalom megszerzéséhez.

Három súlyos érv szól a forradalom bürokratizálása mellett. Az első, hogy a hatalom birtokosai csak akkor fognak jelentős engedményeket tenni, ha erre rákényszerülnek, ha csak így tudják elkerülni a legrosszabbat. A második, hogy a társadalmilag és politikailag gyengék csak akkor tudnak hatékony politikai erővé válni, ha erőiket fegyelmezett szervezetekben egyesítik. A harmadik, hogy a politikai intézményrendszer kulcsát az állami struktúrák jelentik, amelyek egyre erősebbekké válnak; így a hatalom elosztásának semmilyen lényegi változása nem képzelhető el az állami struktúrák természetének és személyzetének változása nélkül. Szerintem nehéz vitatni a három posztulátum bármelyikét, és 1848 után nehéz elképzelni más alternatívát a rendszerellenes mozgalmak számára, mint a forradalom bürokratizálását.

Ennek az orvosságnak azonban végzetes mellékhatásai voltak. Egyrészt a gyógyszer hatásos volt. Az elmúlt száz-százhusz évben e mozgalmak ereje szakadatlanul növekedett, és ezzel együtt nőttek a számukra ajánlott politikai koncessziók is. Sok, sőt a legtöbb rövid távú céljukat elérték. A folyamat végén – a vita kedvéért, mondjuk, 1968-ban – a helyzet mégsem látszott nagyon kielégítőnek a népi erők szemszögéből nézve. Az egyenlőtlenségek sehol a világon nem szűntek meg. Mi több, a helyzet a legtöbb helyen rosszabb volt, mint bármikor azelőtt. Miközben a széles tömegeknek a politikai döntéshozatalban való formális részvétele jelentősen növekedett, csak egy kicsiny hányad érezte úgy, hogy ténylegesen van hatalma. Ahogy Freud mondta: csalódtak. Miért kellett ennek így történnie? Ez a forradalom bürokratizálódásának az árnyoldala. A folyamat egyik hátrányát már régen leírta az olasz társadalomtudós, Roberto Michels, amikor elemezte, hogy a forradalom bürokratizálása milyen módon hatott a mozgalmak vezetőire, és hatásában miképp korrumpálta őket. Ez a felfedezés ma már közhelyszerű szociológiai igazságnak minősül. Amit viszont Michels nem elemzett, az a forradalom bürokratizálásának hatása a követőire. Ez számomra még az előzőnél is fontosabbnak tűnik.

Azt gondolom, ebben a vonatkozásban érvényes Freud leírása az intoxikációról. A rendszerellenes mozgalmak alapvetően elbódították tagjaikat és követőiket. Megszervezték őket, mobilizálták energiáikat, fegyelmet vittek az életükbe, és strukturálták gondolkodásukat. A kábítószer a remény volt: a remény a racionális jövőben, amely felé közelednek, a remény az új világban, amelyet ezek a mozgalmak fognak megvalósítani, amikor hatalomra kerülnek. Ezek egyike sem volt csak pusztá remény, inkább elkerülhetetlen remény volt. A történelem, mint Isten, az elnyomottak oldalán áll – nem a túlvilágon, hanem itt és most az e világon, amelyben élnek, vagy legalábbis a közeli jövő világában, ahol majd gyermekeik fognak élni. Láthatjuk, hogy a hatalmon lévők szempontjából miért írhatjuk le a társadalmi mozgalmakat a változás kezelésének eszközeként. Mindaddig, míg a társadalmi mozgalmak levezetik a népharagot, ez a harag korlátok közé van szorítva. A bürokratizált mozgalmak a hatalom őrzőinek titkos szövetségeseivé váltak. Ezek a moz-

galmak valójában garantálták, hogy követőiket visszatartják bizonyos koncessziók követelésétől, beleértve annak követelését, hogy a vezetők és gyermekeik adják át a helyüket. A huszadik századra elmondhatjuk, hogy az egyetlen dolog, ami hatékonyan akadályozza a valódi forradalmakat, az maga a forradalmi mozgalom. Ez nem azt jelenti, hogy ezek a mozgalmak nem értek el fontos reformokat. Elértek. Amit viszont nem tettek meg, az a rendszer átalakítása. Az ilyesféle átalakítást elhalasztva a rendszer stabilitásának garanciájává váltak.

Az 1968-as világforradalom akkor következett be, amikor a néptömegek kezdtek felhagyni a kábítószerral. A populáris rendszerellenes üzenetet először fordították a nagy rendszerellenes mozgalmak vezetői ellen: a nyugati világban a szociáldemokrata mozgalom vezetői ellen, a keleti blokk országában a kommunista mozgalom ellen, Ázsiában és Afrikában a nemzeti felszabadító mozgalmak vezetői ellen, Latin-Amerikában a populista mozgalom vezetői ellen. A kábítószerral való felhagyás sosem könnyű feladat. Húsz évig tartott, míg az 1968-as forradalom elérte tetőpontját 1989-ben (lásd: Arrighi et al. 1992), és míg a népi illúzióvesztés a rendszerellenes mozgalmakkal kapcsolatban túlhaladta a korábbi indoktrináció által biztosított lojalitás örökségét; és végül sikerült elvágnia a köldökzsinórt. A folyamatot segítette az a tény, hogy az 1970-es és 1980-as évek világossá vált: az 1945–1970 közötti periódus elmúlt, a kapitalista gazdasági világrend sohasem jelenthette a világméretű prosperitás ígérését, valamint a centrum és a periféria között tátongó növekvő szakadék megszüntetésének reális lehetőségét (lásd: Wallerstein 1995).

Az illúzióvesztés következménye az volt, hogy az emberek az állam ellen fordultak, ahogyan világossá vált az 1990-es években. Ezt a neoliberalizmus felé fordulásnak is nevezik. De valójában ez a liberalizmus és az általa hirdetett, reformok útján bekövetkező és az állam által végrehajtandó üdvöztetés ellen való fellépés. Úgy hirdetik, mint az individualizmushoz való visszatérést, miközben valójában a kollektívizmushoz való visszatérést, miközben az valójában a legmélyebb pesszimizmus. Freud esszéje ez esetben is segít megérteni, ami történt: „Az emberi együttélés csak akkor lehetséges, ha kialakul a többség, amely erősebb, mint minden egyes ember, és minden egyessel szemben összetart. Ennek a közösségnek a hatalma most már mint »jog« helyezkedik szembe az egyén hatalmával, melyet mint »durva erőszakot« elítél. Az egyén hatalmának helyettesítése a közösségével, ez döntő kulturális lépés. Lényege abban áll, hogy a közösség tagjai kielégülésük lehetőségeiben korlátozzák magukat, miközben az egyén soha nem ismert ilyen korlátot. A következő kulturális követelmény tehát a törvényé, azaz annak biztosítása, hogy az egyszer adott jogrend az egyén javára ne legyen ismét áthágható. Ezzel a joggal még nem döntöttünk az igazság etikai értékéről. Úgy tűnik, hogy a kulturális fejlődés újra arra halad, hogy ez a jog többé ne egy kis közösség – kaszt, népréteg, néptörzs – akaratnyilvánítása legyen, amely másokkal és talán szélesebb kört magába foglaló tömegekkel megint csak úgy viselkednék, mint egy hatalmaskodó individuum. A végeredmény olyan jog kell legyen, amelyhez mindenki – legalábbis minden társadalomképes egyén – ösztönálózata-

val hozzájárult, és hogy senkit – ismét csak azonos kivétellel – se hagyjon durva erőszak áldozatául esni.

Az egyéni szabadság nem kultúrkincs. A legnagyobb kincs a minden kultúrát megelőző korban lehetett, igaz, akkor többnyire érték nélküli, mert az individuum alig volt képes megvédeni. A kultúra fejlődése során a szabadság korlátozása szükségszerű, és a törvényesség azt követeli, hogy senki se takaríthassa meg ezeket a korlátozásokat. Ami időnként valamely emberi közösségben mint szabadságra törekvés nyilvánul meg, lehet lázadás a fennálló törvénytelenséggel szemben, és így a kultúra további fejlődésére kedvező, a kultúrával összeegyeztethető marad. Származhat azonban az eredeti, a kultúrától meg nem szelídített személyiségtől, és így alapjává válik a kultúra-ellenességnek. A szabadságvágy tehát vagy a kultúra meghatározott formái és igényei ellen irányul, vagy általában a kultúra ellen" (Freud 1992:44–45).

4. Társadalomtudomány és szubsztantív racionalitás

Manapság azok a garanciák, amelyeket a racionalitás egykor kínált – tehát a garanciák a hatalmon lévők számára éppúgy, mint másféle garanciák az elnyomottak számára –, mind elenyészni látszanak. Szembesülünk a „szabadság utáni vággyal”. Az emberek fel akarnak szabadulni a formális racionalitásnak való, könyörtelen alárendeltség alól, mely a szubsztantív irracionálitást leplezi. A szabadság utáni vágy oly erőssé növekedett, hogy alapvető választásunk – ahogyan Freud mondja – csak aközött van, hogy az a kultúra egy részleges elvárása ellen irányul-e vagy alapvetően a kultúra egésze ellen. Fekete korszakba léptünk, amikor a boszniai és a Los Angeles-i borzalom kiterjed, és bárhol megtörténhet. Szembe kell néznünk az írástudók felelősségével. És az segít rajtunk legkevésbé, ha elutasítjuk a politikát oly módon, hogy egy bizonyos politikát racionálisnak minősítünk, miközben nem vizsgáljuk annak közvetlen következményeit.

A társadalomtudomány a liberális ideológia intellektuális kiegészítéseként született. Ha továbbra is az marad, meghal a liberalizmussal együtt. A társadalomtudomány a társadalmi optimizmus premisszájára épült. De lehet-e még mondanivalója egy olyan érában, amelyet a társadalmi pesszimizmus jellemez? Véleményem szerint nekünk, társadalomtudósoknak teljesen át kell alakítanunk magunkat, ha nem akarjuk elveszíteni társadalmi jelentőségünket, és nem akarunk néhány jelentéktelen iskola kicsiny sarkába visszaszorulni arra kárhóztatva, hogy egy elfeledett isten papjaiként értelmetlen rítusokkal töltjük napjainkat. Azt hiszem, hogy túlélésünk kulcseleme a szubsztantív racionalitás fogalmához való visszatérés. Ennek kell intellektuális érdeklődésünk központi témájává válnia.

Amikor a tudomány és a filozófia közötti szakadás a 18. század végén és a 19. század elején véglegessé vált, a társadalomtudomány magát tudománynak nyilvánította, és igyekezett elhatárolódni a filozófiától. A tudásnak ezt a sajnálatra méltó szétszakítását két ellenséges táborra azzal igazolták, hogy a tudomány az igazság keresésének empirikus útja, míg a filozófia metafizikus, tehát spekulatív. Ez abszurd különbségtétel volt, mivel minden

empirikus tudásnak van metafizikai alapvetése, amely elengedhetetlen, és nincs metafizika, melyre érdemes lenne odafigyelni, hacsak nincs mondani-
valója az e világi realitásról, tehát ha nincsenek empirikus útjelzői. Miközben az intellektuális osztály igyekezett megmenekülni a ráerőltetett és kinyilat-
koztatott igazság serpenyőjéből, beleesett a formális racionalitás miszticiz-
musának tűzébe. Mindannyian így jártunk, pedig Marx és Gramsci figyel-
meztetett minket.

Manapság megkísérlünk a másik irányba kiugrani, de megint megégetjük magunkat. Az illúzióvesztés megszülte az üvöltő intellektuális kritikusokat. Nagyon hatásos bírálattal illetik a tudományos vállalkozás irracionálisát. Sok üdvös igazság van abban, amit mondanak, de túlságosan messzire men-
nek, ami egyfajta nihilizmussal és szolipszizmussal fenyeget, amely nem vez-
et sehová, és hamarosan untatni kezdi még e kritika leglelkesebb híveit is. Nem tehetjük azonban félre kritikáikat azzal, hogy rámutatunk gyengesége-
ikre. Ha ezt az utat folytatjuk, mindannyian belebukunk. Ehelyett a társada-
lomtudománynak újjá kell formálnia önmagát.

Tudatosítanunk kell, hogy a tudomány nem lehet érdekmentes, mivel a tudósok maguk is a társadalom tagjai, és éppúgy nem tudják függetleníteni a tudatukat a társadalomtól, ahogyan nem tudják függetleníteni a testüket sem. Tudatosítanunk kell, hogy az empíria nem lehet ártatlan, mert mindig előfeltételez *a priori* elkötelezettségeket. Tudatosítanunk kell, hogy az igazságunk nem univerzális igazság, és ha létezik univerzális igazság, az bonyo-
lult, ellentmondásos és plurális. Tudatosítanunk kell, hogy a tudomány nem az egyszerűt kutatja, hanem a bonyolult legvalószínűbb interpretációját. Tu-
datosítanunk kell, hogy minket azért érdekelnek az elégséges okok, mert ezek alkotják azokat az útjelzőket, amelyek elvezetnek minket a végső okok-
hoz. Végül, el kell fogadnunk, hogy a racionalításban benne foglaltatik a morális politikai választás, és az intellektuális osztály szerepe az, hogy lát-
hatóvá tegye a mi kollektív történelmi választásainkat.

Kétszáz éve hamis utakon járunk. Félrevezettünk másokat, de mindenek-
előtt félrevezettük saját magunkat. Éppen azon vagyunk, hogy kiiktassuk magunkat a valódi játszmából, amely az emberi szabadságért és a kollektív jólétért vívott harcról szól. Meg kell fordulnunk, ha van még bennünk re-
mény, hogy képesek vagyunk másoknak segíteni megforgatni a világot. Le-
 kell csökkentenünk a lehető legkisebbre arroganciánk hangerejét. Mindezt meg kell tennünk, mert a társadalomtudománynak van mit ajánlania a világ számára. Amit ajánlani tud, az az emberi intelligencia alkalmazásának lehe-
tősége az emberi problémákra, és ezáltal ajánlja az emberi lehetőségek ki-
teljesedését, ami kevesebb, mint a tökéletesség, de bizonyosan több, mint amit az emberek eddig elértek.

Fordította: Kozma Judit

Hivatkozott irodalom

- Arrighi, Giovanni, Terence K. Hopkins és Immanuel Wallerstein (1992): 1989 Continuation of 1968. In *Review*, 15(2): 221–242.
- Freud, Sigmund (1992): *Rossz közérzet a kultúrában*. Linczenyi Adorján ford. Budapest: Kossuth Kiadó.
- Gramsci, Antonio (1975): *Quaderni del carcere*. I. kötet. Torino: Einaudi.
- Gramsci, Antonio (1992): *Prison Notebook*. I. Kötet. New York: Columbia University Press.
- Olson, Richard (1993): *The Emergence of the Social Sciences, 1642–1792*. New York: Twayne.
- Shapin, Steven (1994): *A Social History of Truth: Civility and Science in the Seventeenth-century England*. Chicago: University of Chicago Press.
- Wallerstein, Immanuel (1991): *Unthinking Social Science*. Cambridge: Polity Press.
- Wallerstein, Immanuel (1992): The West, Capitalism, and the Modern World-system. In *Review*, 15(4): 561–619. o.
- Wallerstein, Immanuel (1995): *Economy and Society*. New York: Bedminster.
- Weber, Max (1987): *Gazdaság és társadalom*. I. kötet. Erdélyi Ágnes ford. Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó.

Kardos Gábor

A szociális jogok jogi kikényszerítésének lehetőségei*

I. A szociális jogok jogi létezése

1. A gazdasági, szociális és kulturális jogok értelmezése

A gazdasági, szociális és kulturális jogokat – ha alanyi jogosultságként vizsgálják ezeket – a szakirodalomban¹ két csoportba sorolják. Az egyik csoportot a gazdasági, szociális és kulturális *szabadságjogok* jelentik. Ide tartoznak a gazdasági, szociális és kulturális *jelentőségű szabadságok*, amelyek esetében az állami kötelezettség alapvetően negativisztikus – el kell tűnnie azok gyakorlását –, és csak annyiban tevőleges, hogy védenie kell az adott jogot, illetve *esetlegesen* hozzá kell járulnia a gyakorlás előfeltételeinek a megteremtéséhez. Ilyen jogok például a szakszervezeti szervezkedés szabadsága, a foglalkozás megválasztásának szabadsága, a sztrájkjog, a tanszabadság stb. (A negativisztikus állami kötelezettség azonban nem jelenti azt, hogy a polgári és politikai jogok, illetve a gazdasági, szociális és kulturális szabadságjogok garantálása *olcsó lenne*. Éppen ellenkezőleg, a bíróságok, ügyészségek és az ilyen feladatot ellátó egyéb állami intézmények fenntartása és működtetése sok pénzbe kerül.) A gazdasági, szociális és kulturális szabadságjogok jogi kikényszerítése nem különbözik alapvetően a polgári és politikai jogokétól. A másik csoportot – és a továbbiakban csupán ezekről lesz szó – azok a gazdasági, szociális és kulturális jogok jelentik, amelyek esetében az állami magatartás lényege pozitív, és valamilyen – gazdasági, szociális vagy kulturális – állami szolgáltatás nyújtására való jogosultságot teremt. Olyan szolgáltatásokról van szó, amelyek a piacgazdaságban magán-személytől is beszerezhetők lennének, ha a jogosult számára megfelelő anyagi eszközök állnának rendelkezésre. A hiánygazdaság különböző formái – így a szocialista tervgazdaság – esetében a szegénységhez hozzájárult a megfelelő piaci kínálat hiánya, tehát az adott szolgáltatást csupán az államtól

A szerző ezúton mond köszönetet Gönczöl Katalinnak, az állampolgári jogok országgyűlési biztosának, aki a tanulmány eredeti változatát megrendelte, és *Ferge Zsuzsa* egyetemi tanárnak, mivel az ő PhD szemináriumára történt meghívás, az ott folytatott vita és beszélgetés számos új szempontot tárt fel a szerző előtt.

lehetett remélni. Ide tartozik például az oktatáshoz való jog, az egészséghoz való jog, a lakáshoz való jog, a szociális gondoskodáshoz való jog stb. Megfelelő kínálati piac esetén az állami materiális szolgáltatás átfordítható pénzbelivé, így a jogosított maga vásárolhatja meg a versengő szolgáltatók egyikenél azt, amire szüksége van. Ugyanakkor még egy piacgazdaságban is előfordulhat, hogy az igényelt szolgáltatás nem vásárolható meg, mert ritka, nagyon költséges vagy helyben nem hozzáférhető. Ilyenkor nem marad más, mint a szolgáltatás materiális állami kielégítése.

A *munkához való jog* bizonyos mértékig eltérő jellegű, a megfelelő „munka” piaci beszerezhetősége csupán közvetetten vezethető vissza a jogosult anyagi körülményeire: jó anyagi körülmények, magas képzettség, jó álláshoz való hozzájutás. Emellett pedig a magántulajdonra épülő piacgazdaságban bizonyos mértékű munkanélküliség a legjobb esetben is szükségszerű, így az, hogy az a társadalmilag elfogadható mértékűre szoruljon vissza, a piacgazdaság esetén is csupán az államtól remélhető.

A gazdasági, szociális és kulturális szolgáltatási jogok esetében a jogi kikényszeríthetőség – tehát az ez irányú állami kötelezettség is – *relatív* a dolog érdemét, a szolgáltatási kötelezettséget illetően, különben a bíróságnak át kellene vennie a parlament, a kormány, illetve az önkormányzatok feladatát az erőforrások újraelosztása terén, hiszen csupán így tudna – mondjuk – munkahelyeket teremteni. Ugyanakkor ez nem jelenti azt, hogy az adott gazdasági, szociális vagy kulturális jog esetében ne léteznének olyan, a jog érdemének érvényesülését *elősegítő* ún. *szatellita* jogosítványok, amelyek jogi kikényszeríthetősége ne lehetne *egyéni* jellegű, de csupán a rájuk vonatkozó *alacsonyabb szintű* jogszabályok alapján. A munkához való jog esetén ilyen szatellita jog a szakképzéshez való jog, a jogsértő elbocsátással szembeni védelem joga, a munkanélkülieket illető támogatáshoz való jog, továbbá a szellemileg, illetve fizikailag hátrányos helyzetben lévő személyek joga a speciális bánásmódra (Tomuschat 1990:195–198). A szatellita jogok megjelenését és az alacsonyabb szintű jogi szabályozását az alkotmányos szociális jog lényegét jelentő szolgáltatási kötelezettség kielégítésének a kötelezettsége teszi *szükségessé*. Ami az ilyen szabályozás létrehozásának *lehetségességét* illeti, az onnan ered, hogy a szatellita jogokból eredő kötelezettségek mindig korlátozott célt tűznek ki, egyfajta *megvalósítható* állapot megteremtését írják elő, így például az általában hozzáférhető szakoktatás létrehozását. Ez azonban gyakran nincs így a magából a gazdasági, szociális vagy kulturális jog alkotmányi megfogalmazásából eredő esetleges szolgáltatási kötelezettséggel, az ugyanis – ha értelmezés útján nem tudatosan korlátozott – *ideális* (utópikus) állapot (például mindenki képzettsége szerinti foglalkoztatását) biztosítását írta elő.

Azt sem szabad azonban elfelejteni, hogy noha a dolog lényegét – a szolgáltatást – illetően az állami kötelezettség a szolgáltatási jogok esetében is relatív, azért vannak olyan járulékos elemek, amelyek esetében megállapítható a kötelezettség abszolút jellege. Ilyen az államnak a védelmi, illetve az eljárási és egyéb jogbiztonsági kérdések esetében fennálló kötelezettsége.

Noha erről a későbbiekben még lesz szó, a védelmi jogosultság kapcsán már itt érdemes megjegyezni, hogy az nem jelenti az alacsonyabb szintű

jogszabályok által előírt szolgáltatások csökkenthetetlenségét, de az alkotmány szabályaitól függően azt sem, hogy milyen intézményrendszer útján kell azokat nyújtani. A társadalombiztosításhoz való jog esetében tehát a társadalombiztosítási szolgáltatások csökkenthetők, és hacsak az alkotmány ezt *egyértelmű* kötelezettséggé nem teszi (ám ha ez így van, az nem jó), az állam kombinálhatja a társadalombiztosító szolgáltatásait az általa támogatott magánbiztosítók ellátásaival. Amit viszont nem tehet meg, az az, hogy a társadalombiztosítást mint intézményt eltörli, illetve nem védi meg azt a lehetőséget, hogy mindenki hozzáférjen. Nem teheti meg tehát azt, hogy megszünteti a társadalombiztosítási járulékot, és esetleg lineáris 15 százalékra csökkenti a személyi jövedelemadót, viszont nincs garantált nyugdíj, munkanélküli segély stb.

A gazdasági, szociális és kulturális szolgáltatási jogok normatív hatásának szerkezetét az alábbi összefoglaló táblázat szemlélteti.

az adott alkotmányos jog alapján egyéni jogosultsággént kikényszeríthető:	egyéni jogosultsággént alacsonyabb rangú jogszabály alapján kikényszeríthető:	egyéni jogosultsággént nem kikényszeríthető, de az annak érdekében tett lépések számon kérhetőek (államcél):
– a védelmi, illetve az eljárási és egyéb jogbiztonsági kötelezettség	– egyes szatellita jogokból eredő szolgáltatási kötelezettség, reális állapot megteremtése	– szolgáltatási kötelezettség, ideális állapot megteremtése

2. A gazdasági, szociális és kulturális szolgáltatási jogok a nemzetközi jogban

A gazdasági, szociális és kulturális jogok egyetemes szabályozásának legfőbb eszköze az ENSZ keretében 1966-ban a védelmükre elfogadott egyezségokmány. Az egyezségokmány 2. cikkének 1. bekezdésében arra kötelezi a részes államokat, hogy „*valamennyi erőforrás igénybevételével*” e jogok realizálására törekedjenek, tehát, mondjuk, ne fegyverre költsek a nemzeti jövedelmet. Az idézett szerződési hely továbbá azt is kiemeli, hogy a jogok biztosítása érdekében *nemzetközi segítségnyújtásra* van szükség. Az egyezségokmány a jogok rendkívül széles körét tartalmazza, az általa nyújtott védelmet azonban erősen lerontja a korrespondáló állami kötelezettségek megfogalmazásának bizonytalan normatív erőtere (a „részes államok *elismerik* mindenkinek a jogát az igazságos és kedvező munkafeltételekhez”; 7. cikk). A jogok szabályozásának másik jellemzője a megvalósítás érdekében az adott jog mellé rendelt *program*, például a munkához való jog esetében „a műszaki és szakmai tanácsadási és képzési programok, eljárásmódok és módszerek” (6. cikk 2. bekezdés).

Az Európa Tanácshoz való csatlakozás útján a kelet-közép-európai államoknak is előbb-utóbb szembe kell nézniük az 1961-ben Torinóban elfogadott Európai Szociális Charta követelményeivel is, amelyeket a „fejlődő standardok rugalmassága” jellemez (Clapham 1991:3). Ezt a megállapítást a

Charta szerkezete és az állami kötelezettségvállalások sajátos rendje indokolja. A Charta első része ugyanis minden eszközzel elérendő *célként* fogalmaz meg tizenkilenc gazdasági és szociális jogot, míg a második részleteiben megállapítja, hogy az egyes jogokat illetően mik a részes államok *kötelezettségei*. Ezen túlmenően a 20. cikk kifejezetten kimondja, hogy az első részt a célok nyilatkozatának kell tekinteni, és az azok elérésére való törekvés mellett a részes államok kötelezettsége a második részből – meghatározott feltételek alapján – *választott* cikkek, illetve számozott szakaszok realizálása. A részes államoknak kötelező módon *ötöt* kell választaniuk az alábbi hét cikk közül: a munkához való jogot biztosító 1. cikk, a szervezkedés szabadságát védő 5. cikk, a kollektív alku jogát kimondó 6. cikk, a társadalombiztosításhoz való jogot deklaráló 12. cikk, a szociális és egészségügyi szolgáltatásokhoz való jogot tartalmazó 13. cikk, a család szociális, jogi és gazdasági védelmét kinyilvánító 16. cikk és a vendégmunkások és családjuk védelmének és segítésének jogát magában foglaló 19. cikk. Emellett a részes feleknek további kötelezettségeket is vállalniuk kell, méghozzá úgy, hogy azok összesen nem kevesebb mint tíz cikke, illetve negyvenöt számozott szakaszra vonatkozzanak. A 30. cikk 3. szakasza pedig az egyre kiterjedőbb standardok érdekében lehetővé teszi, hogy a felek kötelezettségvállalásaik körét az Európa Tanács főtitkárnál történt ratifikáció útján kiterjesszék. A szelekciós kötelezettségvállalás lehetősége jellemzi a Chartához csatolt első kiegészítő jegyzőkönyvet, amely négy új jogot biztosít – a nemtől független egyenlő bánásmód és lehetőségek jogát a munkavállalás területén, a munkások konzultációs és információs jogát, a részvétel jogát a munkakörülmények és a munkahelyi környezet megjavításában, illetve az idős személyek tényleges szociális védelmét elősegítő jogot – amelyek közül az 5. cikk szerint egyet vagy többet kell a részes államoknak választaniuk. Ami a szabályozás normatív erőterét illeti, kétségtelen, hogy a nemzeti bíróságok előtt ritkán válik közvetlenül hatályossá egy törvény. Igaz, még a Chartát *teljesen* elfogadó Hollandiában is meglehetősen óvatosak a bíróságok a közvetlen hatályosítás tekintetében (Heringa 1991:4–5). A Charta végrehajtása feletti ellenőrzést – az azt javítani igyekvő új, második kiegészítő jegyzőkönyv megléte és a nemzeti jogalkotások kétségtelen fejlődése ellenére is – sok kritika éri.

Noha ebben az esetben egyéni jogokat csupán közvetve biztosító normákról van szó, feltétlenül megemlíendő az EU Bizottsága által készített és a közép- és kelet-európai társult államok részére jogharmonizációs feladatokat kijelölő Fehér Könyv, amely külön fejezetet szentel a szociális tartalmú jogi szabályozás kérdésének. Kétségtelen, hogy az azokban biztosított jogok, illetve kimondott állami kötelezettségek többségét illetően a magyar jogrendszer megfelelő rendezést nyújt, de teljes megfelelésről aligha lehet beszélni (például a számítógép-képernyő előtt dolgozók védelmére Magyarországon *semmiféle* szabály nem létezik).

3. A gazdasági, szociális és kulturális szolgáltatási jogok négy állam – Olaszország, Portugália, Spanyolország és Magyarország – alkotmányában

Köztudott, hogy a gazdasági, szociális és kulturális jogok nem minden állam alkotmányában szerepelnek, noha az utóbbi két évtizedben nagyon sok alaptörvénybe bekerültek. Azok az államok, amelyek kihagyják ezeket a jogokat az alkotmányukból, vagy a jogi kikényszeríthetőség nehézségei, vagy a weimari alkotmány negatív politikai következményei – esetleg mindkettő – miatt jártak így el. A weimari alkotmány ugyanis széles körben alanyi jogként fogalmazott meg olyan gazdasági-szociális jogosultságokat, amelyek állandó politikai követelése az állam destabilizálódását, a jobb- és baloldali radikalizmust, majd a nácik hatalomátvételét segítették elő.

Nyilvánvaló, hogy nem ott a legmagasabb az életszínvonal, ahol a gazdasági, szociális és kulturális jogok az alkotmányban szerepelnek. (A német alaptörvényben nincsenek benne, viszont belefoglalták ezeket a görög alkotmányba.) Az inklúzió mindenütt alapvetően ideológiai értékek (kereszténydemokrata, kommunista, szociáldemokrata, baloldali liberális) mentén, illetve azok együttes hatására történt. Ez utóbbi eszmeáramlat esetében jól látható az elmozdulás az eredeti felfogástól a – lehetőleg így is minimális – állami intervenció elfogadása felé.²

Az 1947. évi *olasz* alkotmány, mivel az emberi méltóságot és a szabadságot, illetve a szolidaritást és az emberi társadalmi létet egyformán fontosnak tekinti, a polgári és politikai szabadságot és a gazdasági, szociális és kulturális szolgáltatási jogokat nem választja szét. Néhány, államcélként megfogalmazott szociális jog esetétől eltekintve szabályozási módjukat, illetve rangjukat és súlyukat illetően alig van különbség a polgári és politikai, illetve a gazdasági, szociális és kulturális jogok között.

Az 1976. évi *portugál* alkotmány a gazdasági, szociális és kulturális jogokat illetően csupán olyan állami kötelezettségeket hozott létre, amelyeknek az előbbiek megvalósulását „a gazdasági és társadalmi struktúrák átalakításával és korszerűsítésével” kell elérnie. Ezenkívül azt is megállapítja, hogy ezeknek a jogoknak a megvalósítását formailag törvényhozás útján kell elérni. Az 1982. és az 1989. évi alkotmánymódosítások eredményeként a szociális jogok egy része – elsősorban azok, amelyeket szabadság- és nem szolgáltatási jogként értelmezhetünk – az alapvető jogokról szóló részbe került.

Az 1978. évi *spanyol* alkotmány a gazdasági, szociális és kulturális jogok túlnyomó többségét államcélként „A szociális és a gazdaságpolitika alapelvei”-ként fogalmazta meg. Ezek az alapelvek a jogalkotást, a bírói gyakorlatot és a közhatalom működését vezérlik. Az alkotmány harmadik fejezetébe foglalt alapelvek csupán az azokra vonatkozó törvények alapján válhatnak bírói eljárás tárgyává, akkor, ha a jogalkotó kifejezetten szabályozta az egyéni igényeket, azok tartalmát és feltételeit.

A *Magyar Köztársaság Alkotmányának* hatályos szövege – noha a jogok megfogalmazását és tartalmát illetően jelentős az eltérés – az olasz alkotmányhoz hasonlóan nem választja el a polgári és politikai jogokat a gazdasági, szociális és kulturális szolgáltatási jogoktól, és nem tesz különbséget

közöttük a jogi úton történő kikényszerítést illetően. A gazdasági, szociális és kulturális szolgáltatási jogok szövegezése szorosan követi az erre a jogcsoportra vonatkozó ENSZ Egyezségokmány megfogalmazásait, azzal az igen jelentős különbséggel, hogy az alkotmányban szubjektív jogként vannak megfogalmazva, míg az Egyezségokmányban – amint erről már volt szó – az állami kötelezettségvállalás szintje erősen relativizált („elismerik”, „elősegítik” stb.), így ez utóbbin alapuló egyéni jogérvényesítés erősen problematikus. Az új alkotmány kidolgozására irányuló előkészületek során, amellet, hogy a gazdasági, szociális és kulturális szolgáltatási jogok kihagyása is felmerült, vita tárgya, hogy ezek a jogok milyen megfogalmazásban kerüljenek be az alkotmányba.³

4. A gazdasági, szociális és kulturális szolgáltatási jogok alkotmánybírószági értelmezésének főbb vonásai az előbbi államokban

Azokra a kérdésekre, hogy – az adott alkotmányos szabályozás keretei között – a szolgáltatási igény kielégítésére vonatkozó állami kötelezettség relatív, anyagi erőforrásoktól függő jellege a jogi kikényszerítés milyen *korlátozását* teszi szükségessé, és ilyen esetben mit jelent az alkotmányosság követelménye, az alkotmánybíróságoknak kell a választ megadniuk.

A három dél-európai államban⁴ és a Magyarországon folytatott alkotmánybírószági gyakorlat legfontosabb közös tanulsága úgy fogalmazható meg, hogy az egyéni kikényszeríthetőség visszautasítása nem jelenti egyúttal a normatív kötelező erő teljes hiányát is.

A közvetlen kikényszeríthetőség visszautasítását jól illusztrálja a spanyol alkotmánybírószágnak az a döntése, amelyet a szabadságvesztésüket töltők munkához való joga kapcsán hozott. A spanyol alkotmányban a munkához való jog *nem* államcélként, hanem alkotmányossági panasz útján közvetlenül kikényszeríthető jogként szerepel. A spanyol alkotmánybírószág ennek ellenére józan önkorlátozás útján visszautasította az alkotmányon alapuló egyéni kikényszerítés lehetőségét. A panaszostól, egy Cordobában fogva tartott elítélttől, a büntetésvégrehajtási intézet megtagadta a munkavégzés lehetőségét. A spanyol alkotmánybírószág kimondta, hogy a börtön vezetésének kötelessége a számára rendelkezésre bocsátott anyagi eszközök keretei között munkalehetőséget biztosítani az elítéltek számára, ez azonban nem jelenti azt, hogy a számukra biztosított fizetett munkavégzés joga egyénileg kikényszeríthető volna. Az olasz alkotmánybírószág az egészséghez való jog kapcsán hozott egyik ítéletében az egyedi peresítés lehetőségét a káros hatások kivédésére irányuló, állami kötelezettségre korlátozta, míg a szolgáltatási kötelezettség kapcsán – annak relatív természetét hangsúlyozva – elutasította. A portugál alkotmánybírószág ítélezési gyakorlatát a szolgáltatási kötelezettségeket illetően az jellemzi, hogy az egyéni perek lehetőségének elutasítása mellett a mulasztásos alkotmányértést esetenként kell megállapítani. Ez utóbbi azt jelenti, hogy az állam lemaradt a gazdasági, szociális és kulturális jogok alacsonyabb szintű jogszabályokba történő átültetésének és konkrétizálásának terén.

A progresszív megvalósításra vonatkozó állami kötelezettség megsértésének megállapíthatósága átvezet a normatív kötelező erő egyéb, az egyéni kikényszerítés lehetőségein túl lévő területeire. Ebben a tekintetben a dél-európai államok alkotmánybíróságai közül a legkifinomultabb gyakorlatot az olasz folytatja. Az olasz alkotmánybíróság a gazdasági, szociális és kulturális szolgáltatási jogok érvényesülésének ellenőrzésére egy három szempontot érvényesítő módszert dolgozott ki:

- ellenőrizni kell a végrehajtásra irányuló állami kötelezettség teljesítésének fokozatosan előrehaladó jellegét;
- tekintettel kell lenni az államháztartás anyagi lehetőségeinek korlátozott voltára;
- érvényesíteni kell a *ragionevolezza*t.

A *ragionevolezza* összefoglaló név, amely több, különböző vizsgálati kritériumot jelöl. Ide tartozik – többek között – a jogbiztonság érvényesülésével összhangban álló eljárás követelményének érvényesítése, a jogszabály nemkívánatos mellékhatásainak vizsgálata – itt olyan hatások számbavételéről van szó, amelyek együttesen megkérdőjelezhetik egy adott jogszabály elfogadhatóságát –, és annak az elemzése, hogy vajon a megtett intézkedés megfelelő volt-e a jogszabály céljával összevetve.

Az eljárási-jogbiztonsági szempontok alkalmazását illetően az olasz alkotmánybíróság szigorú mércét alkalmaz. Így például kifogást emelt amiatt, hogy az özvegyinyugdíj-igény bejelentésére és érvényesítésére megadott rövid határidőt a halál időpontjától számítják, és nem attól az időponttól, amikor a jogosult tudomásul veszi. Egy másik döntésében alkotmányellenesnek minősítette, hogy a törvényi úton létrehozott betegbiztosítás keretében az orvosi lelet, illetve bizonyítvány benyújtására mindössze két nap állt rendelkezésre, amelynek elmulasztása jogvesztő jellegű volt.

A jogszabály céljával való megfelelés vizsgálatát illetően az olasz alkotmánybíróság gyakorlata – különösen a társadalombiztosítás és nyugdíjjogosultság területén – fokozatosan szigorodott. A múltban megfelelőnek tekintett minden olyan intézkedést, amely a jogszabály céljához képest nem volt „nyilvánvalóan ésszerűtlen”. A kilencvenes években már csupán azokat az intézkedéseket tekinti megfelelőnek, amelyek esetében „ésszerű arányosság” áll fenn a követett cél és a megtett konkrét intézkedés között (*ragionevole bilanciamento*). Így 1989-ben és 1990-ben az olasz alkotmánybíróság alkotmányellenesnek minősítette azokat a jogszabályokat, amelyek a törvényes nyugdíjak csökkentését célozták a vállalkozói tevékenységüket a nyugdíjkorhatár elérését követően is folytató ügyvédek, mérnökök és építészek esetében. A jogalkotó célja az volt, hogy az érintett személyeket visszatartsa a további munkától, és így biztosítsa a pályakezdekők elhelyezkedését. Az olasz alkotmánybíróság megállapította, hogy a cél és az elérésére alkalmazott intézkedések között csupán akkor lenne összhang, ha a nyugdíj önmagában is méltó életet tenne lehetővé, illetve, ha az érintett területeken nyújtott szolgáltatásokra vonatkozó igény változatlan lenne.

Noha mindhárom dél-európai országban felmerült az igény, hogy az alkotmánybíróság mondja ki: az alacsonyabb szintű jogszabályok által bizto-

sított szolgáltatások nem csökkenthetők, erre csupán Portugáliában került sor. A portugál alkotmánybíróság kimondta: „Az állam nem fordulhat vissza, nem semmisítheti meg azt, amit már megvalósított.” Az olasz és a spanyol alkotmánybíróság ezzel szemben nem állapította meg a szociális visszalépés tilalmát, és ilyen módon szélesebb mozgásteret biztosított a szociális törvényhozás számára.

A magyar Alkotmánybíróság egy korai határozatában (772/B/1990) megállapította: „Az állam széles körű jogosítványokkal rendelkezik a szociális ellátásokon belüli változtatásokra, átcsoportosításokra és átalakításokra a gazdasági viszonyok függvényében. A változtatások joga azonban nem minden korlátozás nélkül illeti meg az államot.”

Egy másik ítéletében (32/1991) kimondta, hogy a szociális biztonsághoz való jog nem garantál biztos jövedelmet, és azt sem biztosítja, hogy az állampolgárok életszínvonala ne csökkenhessen.

A gazdasági stabilizációt szolgáló egyes törvénymódosításokról szóló 1995. évi XLVIII. törvény (Bokros-csomag) kapcsán hozott határozatában (43/1995) úgy foglalt állást, hogy a jogalkotó az Alkotmány 70/E szakaszában számára előírt kötelezettségeknek eleget tesz, ha a társadalombiztosítási és az egyéb szociális ellátási rendszereket létrehozza és működteti. Ismételten megerősítette a szociális jogalkotás széles mozgásterét, de kiemelte, hogy az egyes változtatások alkotmányossága attól függ, hogy nem ütköznek-e más alkotmányos elvekbe és jogokba, így nem ellentétesek-e a jogbiztonság elvével, a hátrányos megkülönböztetés tilalmával. Az Alkotmánybíróság a jogállamisághoz tartozónak ítélte a szerzett jogok védelmét, de megállapította nem abszolút, kivételt nem ismerő szabály voltát. A kivételes beavatkozás feltételeit esetenként kell elemezni, és hogy fennállnak-e a feltételek, azt az Alkotmánybíróságnak kell eldöntenie.

A 455/B/1995 számú határozatában megállapította, hogy a szociális biztonsághoz való jognak van alkotmányosan kötelező minimuma. Ezt sértene ugyanis, ha a családi pótlékra ténylegesen rászorulókat a szabályozás csupán azért fosztaná meg ettől a jogosultságuktól, mert tulajdonosai valamely ingatlannak vagy személygépkocsinak, amely azonban az adott körülmények között nem értékesíthető.

Önkényes, a jogbiztonságot sértő jellege miatt az Alkotmánybíróság alkotmányellenesnek nyilvánította azt a szabályt, amely szerint a családi jövedelem csökkenése esetén hat hónapig kell várni arra, hogy egy rendkívüli eljárás során megállapítsák a családi pótlékra való jogosultságot. Anélkül, hogy magát a dolog érdemét, az átalakítás lehetőségét vitatta volna, az Alkotmánybíróság a jogbiztonságot veszélyeztető, önkényes eljárásnak minősítette azt a módot, ahogyan a családi pótlékot alanyi jogon járó ellátásból rászorultsági elven járó szolgáltatássá minősítették, és amely nem hagyott elég időt az új helyzethez való alkalmazkodásra, illetve nem vette figyelembe a korábbi rendszerből eredő, legitim elvárásokat.

A 455/B/1995/II/2. számú határozat a szolgáltatás–ellenszolgáltatás elve alapján létrejövő táppénzjogok szűkítése kapcsán kimondta, hogy a törvényi beavatkozás kirívóan aránytalan, mert a betegbiztosítottak összességét tekintve az ún. keresőképtelenségi „táppénzjog” több mint három negyedének az

elvonásával jár. Arra is rámutatott, hogy a körülmények alapvető megváltozása alapján a törvény csökkentheti a társadalombiztosítás szolgáltatásait, de a garantált táppénzszolgáltatások 50 százaléka alá, ténylegesen 75 százalékos mértékben való csökkentése sérti a társadalombiztosításhoz való jogot, mert magát a rendszert építi le.

Az Alkotmánybíróság ugyanebben a határozatban elutasította azokat az indítványokat, amelyek az egyes egészségbiztosítási szolgáltatások ingyenessége elvonásának alkotmányellenességére vonatkoztak. Megállapította, hogy az Alkotmány 70/E szakasza nem garantálja az egészségügyi szolgáltatások minden lehetséges előfordulására való kiterjedtségét, és rámutatott, hogy az elvonás mértéke a még fedezett egészségügyi szolgáltatásokhoz képest nem kihívóan aránytalan, nem okoz „felén túli” sérelmet.

Megállapítható tehát, a magyar Alkotmánybíróság a latin alkotmánybíró-ságokhoz hasonlóan különös súlyt fektet az *önkéntes kizárására*, a *jogbiztonság* követelményeinek érvényesítésére, az adott szociális szolgáltatási jog *védelmére*. Ez utóbbi értelmezésében nem szűkíti le a jogalkotás döntési szabadságát, *nem zárja ki a nyújtott szolgáltatások csökkentését*, amely azonban – legalábbis a szolgáltatás–ellenszolgáltatás elvére épülő juttatás esetében – *nem lehet aránytalan*, nem okozhat „felén túli” sérelmet. Noha a magyar Alkotmánybíróság védi a szerzett jogokat, nem zárta ki a szociális visszalépés lehetőségét.

II. Szociális jogok a magyar önkormányzati gyakorlatban

1. Jogilag megragadható szempontok a szociális ellátásokkal kapcsolatos önkormányzati döntések esetében

A *jogbiztonság* követelményeinek *szigorúan* érvényesülniük kellene. Ez elsősorban a nyújtott pénzbeli vagy materiális szolgáltatás tartalmáról, illetve elosztásáról szóló döntéssel és az azzal kapcsolatos *eljárással* van kapcsolatban. Azaz, a szolgáltatásnak a források szűkülése által kikényszerített csökkentésére olyan módon kell sort keríteni, hogy az érintetteknek lehetősége nyíljon az *új helyzethez való alkalmazkodásra*, illetve arra, hogy élni tudjanak eljárási jogaikkal. Ha tehát – az első esetet illetően – az önkormányzat anyagi okokból arra kényszerül, hogy egy általános iskolát bezárjon, semmiképpen sem dönthet így a szeptemberi tanév kezdetekor, hanem azt jóval korábban kell megtennie, és figyelnie kell arra, hogy a környező iskolákba való átjelentkezésnek mi a határideje, továbbá arra is, hogy megfelelő tájékoztató és mérlegelési lehetőséget biztosítson a szülők számára, hogy eldöntsék, melyik iskolát, osztályt, osztályfőnököt választják. Ami a második esetet illeti, ha az önkormányzat szociális segélyként az előző évi összegnél kevesebbet oszthat el (annak érdekében, hogy ilyen módon csökkentse a kérelmezők számát), nem helyezheti át *önkéntesen* az évek óta szokásos benyújtási időpontokat, nem csökkentheti a benyújtás lehetőségére felhívó hirdetések számát stb.

Vizsgálatot érdemel az elérni kívánt legitim *cél* és az alkalmazott *eszköz*

közötti arányosság kérdése is. Ez azonban nem jelentheti az önkormányzat jogkörének megkérdőjelezését, inkább annak az elemzését, hogy *valóban a körülményekben rejlő kényszer rejlik-e a döntés mögött*. Például: az önkormányzat a kisebb reálértékű állami támogatás miatt bezár egy általános iskolát, hogy a fenntartási költségeket megtakarítsa. Ilyenkor megvizsgálható, hogy az állami támogatás értékcsökkenése hogyan viszonyul az iskola bezárásával megtakarított összeghez. Ha a kettő között nincs megfelelő összhang, és emellett egy mögöttes cél is megállapítható – például az önkormányzat valójában azért zárta be az iskolát, mert épületét el kívánta adni vállalkozási célra –, a döntés kifogásolható.

Igen fontos a *diszkriminációmentesség* érvényesítése, és nem csupán a közvetlen diszkrimináció, hanem a közvetett vagy *rejtett diszkrimináció* elkerülése is. Közvetlen diszkrimináció esetén a meg nem engedett különbségtétel nyilvánvaló, és egyetlen kritérium vizsgálata révén megállapítható: például a romák azok, akik nem kaptak szociális segílyt. Ha rejtett diszkrimináció áll fenn, a meg nem engedett különbségtétel megállapítása több kritérium vizsgálata alapján történhet. Például az önkormányzat döntése szerint a szociális segély szétosztása során előnyben kell részesíteni a településen több generáció óta élő családokat. Ez a különbségtétel nem utal semmiféle roma és nem roma közötti megkülönböztetésre. Valójában azonban erről van szó, hiszen a településen több generáció óta élő családok túlnyomó többsége nem roma, míg az újonnan letelepedettek majdnem valamennyien romák. (Most tekintsünk el attól, hogy az ilyen különbségtétel nem csupán eredményében diszkriminatív, de egyébként sem megfelelő kiindulópont a szociális segély szétosztása során.) Azonban nem minden romák és nem romák közötti különbséget eredményező megkülönböztetés rejtett diszkrimináció. Ha az önkormányzat úgy dönt, hogy akik az adott évben már kétszer kaptak szociális segílyt, csupán kivételesen részesülhessenek harmadszor, és ez azt eredményezi, hogy sokkal kevesebb roma kap támogatást, az nem rejtett diszkrimináció, hiszen a különbségtételnek elégséges, legitim indoka van, legalábbis, ha a településen kiegyenlített anyagi viszonyokat feltételezünk.

2. A segélyezés hatékonyságának bírálata⁵ és a jogi felülvizsgálat lehetősége

Az önkormányzati törvény alapján a 3200 önkormányzat a szociális törvény által hatáskörébe utalt tízféle segélyhez való hozzájutás feltételeit lényegileg egyedül szabályozza, noha a helyi rendeletek között sok a hasonlóság. A források szűkössége miatt a feltételek szigorodása általános tendenciának tekinthető, aminek viszont az az eredménye, hogy a segélyezési gyakorlat nem éri el annak végső célját, a rászorulóknak létfenntartásának biztosítását.

A kritikai észrevételek, amelyek a segélyhez való hozzájutás feltételeire vonatkozó helyi szabályozás hatékonyságát illették, a jogi felülvizsgálat szempontjából is figyelmet érdemelnek. Az egyik ilyen észrevétel szerint kérdéssé teheti a létfenntartást, ha a segélyhez jutás alapja az előző időszak, minimum három hónap, de gyakran az előző teljes év átlagjövedelme, ugyan-

akkor ha súlyos romlás következik be, fél évet kell várni, hogy a kérelem benyújtható legyen. Amint a tanulmány 4. pontjából is kiderül, az Alkotmánybíróság ezt a megoldást alkotmányellenesnek minősítette. Ennek kapcsán a jogi felülvizsgálat szerepe teljesen egyértelmű, ki kell kényszerítenie az ilyen tartalmú feltétel törlését az önkormányzati rendeletről.

Érdemes lenne megfontolni az alkotmányellenesség megállapításának kezdeményezését a szociális törvény azon rendelkezése ellen, amely szerint a jogosító értékhatárba a kérelmező által lakott lakás értékét is beszámítják. Az Alkotmánybíróság ugyanis – amint erről a 4. pontban már volt szó – alkotmányellenesnek nyilvánította, ha a rászorulókat a szabályozás csupán azért fosztaná meg a családi pótléktól, mert tulajdonosai valamely ingatlannak vagy személygépkocsinak, amely azonban az adott körülmények között nem értékesíthető.

Egy további kritikai észrevétel az „egyszerre egy segély” elvére épülő gyakorlatra vonatkozik. Az „egyszerre egy segély” elv lényege az, hogy a rendszeres segélyben részesülők egyéb segélyt nem kaphatnak. Az, aki lakásfenntartást vagy rendszeres szociális segélyt kap, méltányossági közgyógyellátásban részesül, illetve gyermekei legalább 90 százalékos étkezési térítést kapnak, nem kaphat átmeneti segélyt. Ez a gyakorlat megkerülheti a létfenntartás biztosítását, hiszen valaki akkor is éhen halhat, ha a lakását segítenek fenntartani, vagy akkor is kikapcsolják az áramot, ha a gyermekei ebédet kapnak az iskolában. Ebben az esetben felvethető, hogy vajon az ilyen feltételek kiszabása – ami egyébként egy nyilvánvalóan legitim cél követéséből ered, hogy ti. a segélyeket a rászorultak minél szélesebb körében osszák szét – nem eredményez-e olyan nemkívánatos mellékhatásokat (a „jobbzan rászorultakat háttérbe szorítják a kevésbé rászorultak” automatizmus érvényesül a mérlegelés helyett), amelyek megkérdőjelezzik a cél elérésére alkalmazott módszert.

Véleményem szerint *önmagában* bármely automatizmus bevezetése ellentétes a mérlegelésen alapuló szétosztás elvével, amelynek célja az arra a *leginkább rászorultak* létfenntartásának biztosítása. Ennek az az oka, hogy tulajdonképpen negatív, kötött bizonyítási rendszerről van szó, amely eleve kizárja a mérlegelés szabadságát. Kétségtelen viszont az is, hogy a diszkrecionális jogkör a diszkréció gyakorlásának mikéntjére is kiterjedhet.

További kérdés, hogy a diszkrecionális segélyezési döntés esetén szükség lenne-e a fellebbezési jog megnyitására? Úgy vélem, hogy igen, ámbar a felülvizsgálat értelemszerűen csupán arra terjedhetne ki, hogy vajon diszkriminációmentesen, jóhiszeműen és méltányosan gyakorolták-e a diszkréciót. Még ha a megnyitás olyan szabályozás mellett történne is, amely csupán a jóhiszeműség és a méltányosság *nyilvánvaló* sérelme esetére tenné lehetővé a döntés megváltoztatását, akkor is aligha kétséges, hogy az előbbi koncepciók megfelelő kimunkálása és alkalmazása bírósági felülvizsgálatot kíván meg.

Jegyzetek

1 Például az új Alkotmány kidolgozása kapcsán, lásd Bragyova (1995:73–74).

2 Azok a liberális szerzők – állapítja meg Kis János –, akik úgy gondolták, hogy a magánszerződéseket az állam csupán eljárási tekintetben szabályozhatja, tévedésben voltak elveik következményeit illetően. „Nem ismerték a gazdasági interakciók olyan vonatkozásait, amelyeket a közgazdaságtan csak később fedezett fel, az úgynevezett externalitások és a játékelmélet területére tartozó problémák vizsgálata során. Nevezetesen, vannak esetek amikor a gazdasági folyamatok szereplői együttesen csak akkor állíthatnak elő az érdekeiknek megfelelő eredményt, ha ezt az állam törvényi úton kényszeríti ki. Például, ha azt akarják, hogy a munkaidő ne haladjon meg egy bizonyos kritikus mennyiséget, mondjuk, nyolc órát – ez volt a XIX. század második felének nagy követelése –, akkor ezt törvényben kell előírni. Ugyanígy minden embernek érdeke, hogy a lakóhelyén legyen kórház, elegendő kórházi ágygal. Mégsem biztosítható a kórház megépülése önkéntes hozzájárulás útján: adót kell kivetni. Azért nem elegendő önkéntes adakozásra bízni a költségek fedezését, mert mindenki azt gondolhatja, hogy nem sokat változtat a helyzeten, ha ő nem fizet, de minden más érdekelt fizet, hiszen az ő hozzájárulása elhanyagolható része az egésznek. S ennek következtében olyan kevesen fogják a rájuk eső részt megfizetni, hogy a kórház nem épülhet meg, vagy nem lesz elegendő kórházi ágy, noha mindenki szeretné. Az ilyen problémákat állami kényszer alkalmazása nélkül nem lehet megoldani; ezek esetében a törvény nem szorítkozhat procedurális kérdések szabályozására. Egyszóval, a piac jogi struktúrája nem állhat pusztán a piaci magánszerződések tisztességes voltának biztosításából, hanem érdemi kérdésekben is állást kell foglalnia” (Kis 1991:72–73).

3 Ami az újraszabályozás koncepcióját illeti – véleményem szerint –, többféle megoldás képzelhető el.

Az egyik megoldás lehetne, ha az Alkotmány a gazdasági, szociális és kulturális jogokat illetően kimondaná: az állam kötelezettsége abban áll, hogy elősegítse e jogok érvényesülését a fokozatos gazdasági és a társadalmi átalakulás útján, amint azt a portugál alkotmány teszi. Ezzel megszűnne ezeknek a jogoknak a közvetlenül kikényszeríthető jellege. Ennek a megoldásnak együtt kellene járnia a gazdasági, szociális és kulturális jogok elkülönülésével a polgári és politikai jogoktól.

Eltérő megoldásként kínálkozik annak a kimondása, hogy ezek a jogok csupán a rájuk vonatkozó végrehajtási szabályok tekintetében tehetők bírói eljárás tárgyává, és lényeges tartalmukat – szemben a polgári és politikai jogokkal – törvény, sőt egyéb jogszabály is meg szabhatja.

A harmadik megoldási mód lehetne a gazdasági, szociális, kulturális jogok bizonytalan tartalmú állami kötelezettségként (az állam elősegíti, elismeri, támogatja stb.) való megfogalmazása, amelyet kiegészítenének szubjektív jogokként az adott jog alacsonyabb jogszabályok alapján, bírói úton kikényszeríthető satellita jogai.

E harmadik megoldási mód alfaja az a megoldás, amely az adott gazdasági vagy szociális jogot kifejezetten célként jelöli meg, amelynek megvalósítása érdekében az állam konkrét kötelezettségeket vállal. Ilyen az Európai Szociális Charta II. fejezetének szabályozási módja. A 3. cikk például a biztonságos és egészséges munkakörülményekhez való jog *tényleges gyakorlása szándékával* állami kötelezettséget mond ki a biztonsági és egészségügyi szabályok kibocsátására, végrehajtásuk ellenőrzésére, az alkalmazókkal és az alkalmazottakkal a biztonsági körülmények javítását elősegítő konzultációra.

4 Olaszország, Spanyolország és Portugália alkotmánybírói gyakorlatát egy terjedelmes összefoglaló alapján ismertetem. Lásd Polakiewicz (1994:340–391).

5 Ennek a kérdésnek a kapcsán Ferge Zsuzsa kutatásaira támaszkodom. Lásd Ferge (1995).

Hivatkozott irodalom

- Bragyova András (1995): Az új Alkotmány egy koncepciója. In *Jog és jogtudomány*, Alkotmányelőkészítő Tanulmányok 1. KJK, MTA IIm- és Jogtudományi Intézete.
- Clapham, Andrew (1991): Is there any Competition between the two Social Charters? *Conference on the Justiciability of Social Rights*, Strasbourg 21–23 November.
- Ferge Zsuzsa (1995): *Szegénység és segélyezés – tények, gyakorlati eljárások*. Kézirat. Budapest.
- Heringa, Aalt Willen (1991): Social rights in the Dutch legal order. *Conference on the Justiciability of Social Rights*. Strasbourg 21–23 November.
- Kis János (1991): Szabadság, egyenlőség. In *Századvég*, 1. Polakiewicz, Jörg (1994): Sociale Grundrechte und Staatszielbestimmungen in der Verfassungsgordnungen Italiens, Portugals und Spaniens. In *ZaöRV*, 54/2.
- Tomuschat, Christian (1990): Right to Work. In *Human Rights in a Changing East – West Perspective*. Allan Rosas és Jan Helgesen szerk. London: Printer.

Horváth Ágota–Lévai Katalin

Szociális munkások (II. rész)

Hogyan lesz valaki szociális munkás?⁹

1) Elvégez egy (szociálismunkás-képző) iskolát

Ez a variáció – legalábbis a vizsgálatunkba bevont – három területi egységben a legkevésbé tipikus. Nem utolsó sorban nyilván azért, mert a szociálismunkás-képző iskolák csak a közelmúltban kezdték kibocsátani az első végzett szociális munkásokat. Ez az út tehát jelenleg még ritka, alcímünket tehát inkább módosítjuk: elvégez egy iskolát. A következőkben tehát erről – az elvégzett iskolákról – lesz szó.

A szociális munkások iskolai végzettségének szintje – munkahelytípustól függően – az alábbiak szerint alakul:

10. táblázat

Az iskolai végzettség szintje a munkahely típusa szerint (%)

Legmagasabb iskolai végzettség szintje	Családsegítő központ	A munkahely típusa		Együtt
		Hajléktalan szálló	Területi gondozási központ	
	N=99	N=21	N=52	N=172
Felsőfokú,	69	24	8	44
Középiskola,	30	76	56	44
Szaktanulmányképző,	1	-	36	12
Összesen	100	100	100	100

A felsőfok zömmel főiskolát takar. 77 embernek van felsőfokú végzettsége, közülük 11 végzett egyetemet. Egy ember kivételével, aki kertészeti egyetemet végzett, mindenki bölcsészkaron szerzett diplomát (de a pszichológia szakon), és csak hárman végeztek szociális munkás szakon. A főiskolák között gyakoribb a szociális munkás szak (gyógynevelési főiskolán, egészségügyi főiskolán, tanítóképző főiskolán működő szociális munkás, szociálpedagógus szakokról van szó) – 10 ember végzett ezekben az intézményekben. Húszan pedagógiai főiskolákon szereztek diplomát, tizennégyen a gyógynevelési főiskolán, de nem szociális munkás szakon. A többiek –

22 fő – a legkülönbözőbb főiskolákon végeztek: vannak végzett lelkészek, kohómérnökök, ruhaipari mérnök, több katonatiszt, erdészek, védőnők stb.

A középiskolát végzettek (75 fő) száma teljesen egyformán oszlik meg azok között, akik az érettségi után már nem tanultak, és azok között, akik egészségügyi szakképesítést szereztek (védőnők a korábbi években, amikor még nem volt egészségügyi főiskola, asszisztensek, ápolónők stb.), illetve akik elvégeztek egy – általában kétéves – szociális asszisztensi vagy szociális gondozói tanfolyamot. (25–25–25 fő a három kategóriában.)

A szakmunkásképző (20 fő esetében ez a legmagasabb szint) három ember kivételével egészségügyi szakiskolát jelent – ezt ápolónők végezték el –, akik kórházi munkájukat cserélték fel a szociális munkával. Általában az idősgondozásban dolgoznak házi gondozóként vagy szociális munkásként a családsegítő központokban.

A különböző iskolai végzettségűek egyéb dimenziók mentén is elkülönülnek egymástól: az egészségügyi képzettségűek között egyáltalán nincs férfi, és mind a középiskolát, mind a szakiskolát végzett egészségügyiiek iskolázatlanabb szülői háttérrel rendelkeznek.

Az iskolai összetételben megmutatkozó „vegyesség” nyilvánvalóan annak tulajdonítható, hogy a szakma a kialakulás stádiumában van. Az itt dolgozók többsége tehát iskolai korrekciók, esetleg korrekciósorozat után jutott el a szociális munkához. Ez a megállapítás persze – korábban nem lévén kifejezetten erre a munkára képesítő iskola – nem túl eredeti, mégis érdemes számba vennünk az iskolai előzményeket.

Az iskolai végzettség szintje és jellege együtt az alábbiak szerint osztja meg a szociális munkásokat a különböző típusú intézmények között:

11. táblázat

Iskolai végzettség szintje és jellege a munkahely típusa szerint (%)

Legmagasabb iskolai végzettség szintje és jellege	A munkahely típusa			
	Családsegítő központ	Hajléktalan szálló	Terrületi gondozási központ	Együtt
	N=99	N=21	N=52	N=172
Van szociális képzettsége közép- vagy felsőfokon,	24	19	19	22
Egészségügyi képzettsége van érettségivel vagy anélkül,	7	10	63	24
Nincs szociális szakképzettsége, de felsőfokú végzettsége van,	56	24	8	37
Sem szociális, sem egészségügyi szakképzettsége nincs, de középiskolát végzett,	13	47	4	15
Sem szociális, sem egészségügyi szakképzettsége nincs, egyéb szakmunkásképzőt végzett	—	—	6	2
Összesen	100	100	100	100

Az iskolai végzettségnek önmagában nem tulajdonítunk különösebb jelentőséget, a további munka során azonban érdemes lesz körüljárni, hogy e nagyon különböző képesítésű emberekből összeálló szakmának mi ad mégis belső kohéziót (ha van ilyen). Ez azonban nemigen vizsgálható kérdőívvel. (A későbbiekben még röviden visszatérünk arra, hogy miért lesz valaki szociális munkás – hiszen erről a kérdésről van szó. Némi információval ehhez még a kérdőívek is szolgálnak.)

A tanulás, iskolázás körülményei is arra utalnak, hogy kialakuló szakmáról van szó. A kérdezettek 14 százaléka számolt be befejezetlen, félbehagyott iskoláról – az egyetemet végzetek maroknyi csoportjától eltekintve mindegyik csoportban voltak ilyenek. Legmagasabb iskolai végzettségét a kérdezettek egyharmada (35%) esti-levelező tagozaton szerezte, ez fokozottan áll a felsőfokú végzettségűekre (akiknek többsége – 53 százaléka – munka mellett végezte el a többnyire főiskolát), és azokra, akik kisebb településeken éltek és élnek.

Az iskolai végzettség eddigiekben ismertetett alakulása az aktuális legmagasabb iskolai végzettségre vonatkozik, amely természetesen változott azóta, amióta bekapcsolódtak a szociális munkába, mégpedig az alábbiak szerint:

12. táblázat

A legmagasabb iskolai végzettség szintje és jellege akkor, amikor a kérdezett először végzett szociális munkát és ma a munkahely típusa szerint (%)

Legmagasabb iskolai végzettség szintje	Családsegítő központ		A munkahely típusa				Együtt	
			Hajléktalan szálló		Területi gondozási központ			
	N=99		N=21		N=52		N=172	
	1. szoc. ma	2. szoc. ma	1. szoc. ma	2. szoc. ma	1. szoc. ma	2. szoc. ma	1. szoc. ma	2. szoc. ma
	munka	munka	munka	munka	munka	munka	munka	munka
Egyetem	6	8	-	-	-	-	4	5
Pedagógiai főiskola	21	16	10	10	4	4	14	12
Gyógypedagógia főiskola (*)	8	13	-	-	-	2	5	8
Egyéb főiskola	17	19	14	14	2	2	12	13
Szociális munkás szak (egy., főisk.)	6	13	-	-	-	-	4	8
Középiskola + szoc. assz., szoc. gond.	6	11	14	19	8	19	8	14
Középiskola	25	13	52	47	8	4	22	14
Eü. szakközép, középiskola + eü. szakiskola	9	6	10	10	38	32	17	14
Egészségügyi szakiskola	-	1	-	-	32	31	10	10
Egyéb szakmunkásképző	2	-	-	-	8	6	4	2
Összesen	100	100	100	100	100	100	100	100

* A gyógypedagógiai főiskolán végzettek között egyaránt vannak szociális szervezők és olyanok, akik valamilyen speciális gyógypedagógusi szakon tanultak.

A képzettségek tehát némileg átstrukturálódtak a szociális munkakörben történt elhelyezést követően: a pedagógia főiskolát, valamint a középiskolát végzettek közül néhányan elvégezték valamelyik felsőfokú intézmény szociális munkás szakát, vagy tanultak valamilyen középfokú szociális tanfolyamon. Ennek következtében az elmúlt években szerényen ugyan, de növekedett a különböző szintű szociális képzettségű szakemberek aránya. Ma már minden ötödik szociális munkásnak van valamilyen szociális képzettsége.¹⁰

A következő években természetesen tovább fog növekedni a szakképzettebbek száma és aránya: részben a szociálismunkás-képző iskolák nappali szakos hallgatóinak fokozatos munkába állása révén, részben a jelenleg már pályán lévők munka melletti tanulása révén. Ma a szociális munkások közel egy harmada (53 fő – 31%) vesz részt valamilyen szervezett szakmai képzésben: 35 fő (20%) felsőfokú oktatási intézményben tanul szociális munkás szakon, a többiek valamilyen szakmai tanfolyamon vesznek részt. A jelenleg tanulók túlnyomó többsége (74 százaléka) jelenlegi tanulmányaival szerzi meg a szociális képzettséget, a többiek valamilyen szakmai továbbképzésben vesznek részt.

A jelenlegi tanulmányok révén elsősorban a családsegítő központokban dolgozók formális képzettségi színvonala fog emelkedni, noha amúgy is ott a legmagasabb a munkatársak képzettségének színvonala (lásd a 11. táblázatban):

a szakmai képzésben részt vevők megoszlása munkahely-típusonként (N=53) %

családsegítő központok	hajléktalan- ellátás	gondozási központok	együtt
42	33	7	31

A tanulásnak – úgy tűnik – két dolog kedvez (a munkahelyi elvárásokon, késztetéseken, kötelezettségeken túl): egyrészt a megelőző iskolai végzettség szintje (a felsőfokú végzettségűek tanulnak a legmagasabb arányban):

a szakmai képzésben részt vevők megoszlása a legmagasabb iskolai végzettség szerint (N=53) %

szakmunkásképző	középiskola	főiskola egyetem	együtt
5	31	38	31

Másrészt a tanulási hajlandóság (legalábbis az aktuális tanulás) meghökkenően erős összefüggést mutat az átlagos munkahelyi keresettel:

13. tábla

Összefüggés a jelenlegi tanulás és az átlagos munkahelyi keresetek között (%)

Tanul-e jelenleg	Átlagos havi kereset			
	X-16 ezer Ft (N=62)	17-23 ezer Ft (N=60)	24-X ezer Ft (N=50)	együtt (N=172)
Szakmai képzésben vesz részt (átlagos havi kereset: 22 451 Ft)	10	45	36	30
Egyéb képzésben (átlagos havi kereset: 22 400 Ft) vesz részt,	-	5	4	3
Nem tanul (átlagos havi kereset: 19 474 Ft),	90	50	60	67
Összesen:	100	100	100	100
átlag Ft	14 225	19 850	28 860	20 441

Mivel a munkahelyi keresetek igen erős összefüggést mutatnak az iskolai végzettséggel, azaz a végzettségben való előrelépés emeli a keresetet, azt váránk, hogy a legalacsonyabb keresetűek között szignifikánsan magasabb arányban szerepelnek azok, akik tanulás révén növelni óhajtják a keresetüket. Márpedig ez nem így van: a közepes keresetűek között magas a szakmai képzésben részt vevők aránya. Tekintve, hogy a területi gondozási központokban lényegesen alacsonyabbak a keresetek (a megkérdezettek 57 százaléka esik a legalacsonyabb kategóriába, szemben a családsegítők 23 százalékos részesedésével a legalacsonyabb keresetűek között), leválasztottuk a mintáról a családsegítőben dolgozókat (99 fő). A tanulók között azonban változatlanul szignifikánsan magasabb a közepes kereseti kategóriába esők aránya, és semmilyen más mutató (sem az életkor, sem a gyerekszám, sem az egy főre eső jövedelem stb.) nem mutat összefüggést a szakmai képzésben való részvétellel. Valószínűnek tartjuk, hogy ez nem jelent mást, mint azt, hogy a legalacsonyabb keresetűek nem óhajtának tanulás révén beruházni ebbe a munkába, és előbb vagy utóbb elhagyják a pályát. (Az erre vonatkozó kérdésre azonban nem válaszoltak nagyobb arányban megerősítéssel, mint mások.) Ezt az értelmezést valamelyest valószínűsíti a következő dolog is: a szakmai egyesületek munkájában való részvételt a szakmai identitás fokmérőjének tekintjük. Márpedig a jelenleg szakmai képzésben részt vevők lényegesen magasabb arányban szerepelnek a szakmai egyesületek, kamarák tagjai között; mint azok, akik nem tanulnak:

14. tábla

A családsegítő központokban, illetve átmeneti szállásokon dolgozó szociális munkások megoszlása a szakmai képzésben való részvétel és a szakmai szervezetekben való tagságuk szerint (%)

Részt vesz-e jelenleg valamilyen szakmai képzésben	Tagja valamelyik szakmai szervezetnek, (N=51)	Nem tag (N=48)	Együtt (N=99)
igen	57	27	42
nem	43	73	58
Összesen	100	100	100

Hogyan lesz valaki szociális munkás?

2) Munkahelyet változtat

Az előző pontban a szociális munkássá válás ma még kevésbé tipikus útvjáról volt szó, arról ugyanis, hogy valaki a szakmára képesítő iskolai bizonyítvánnyal a zsebében, valamilyen formális szakmai képesítés birtokában nekiáll szociális munkát végezni. Hogy ez mennyire nem tipikus, arról árulkodott az a tény, hogy szociális munkakörben elhelyezkedvén a kérdezettek alig több mint egy tizedének volt szociális munkás szakképesítése.

Vajon milyen motivációk alapján lettek szociális munkások? Önkéntes szociális munkát több mint 50 százalékuk (54%) soha nem végzett, két harmaduk – végül is nem tudni, milyen ismeretek birtokában – hirdetésre jelentkezett, 25 százalékuk már túl volt a pályaválasztás szokásos életkorán, 30 éves vagy idősebb volt, de túlnyomó többségük már dolgozott valahol korábban. (Mindössze 17 fő, a kérdezettek 10 százaléka kezdte munkautját szociális munkásként.)

A következőkben áttekintjük, hogy milyen munkákat váltott fel a szociális munka. Pedagógus volt 17 százalék, valamilyen szellemi munkát végzett felsőfokú végzettséggel 8 százalék, középfokú végzettséggel 13 százalék. Egészségügyi szakalkalmazott volt 21 százalék. (Többségük ápolónő volt általános iskola után megszerzett 3 éves egészségügyi szakiskolai végzettséggel, mások asszisztensek, bölcsődei gondozók – többnyire egészségügyi szakközépiskolai végzettséggel, de előfordul gyógytornász, vannak védőnők és egyéb szakkáderek is.) Ketten korábban önkormányzati szociálpolitikai ügyintézők voltak (1 százalék). Fizikai munkát váltott fel a szociális munka a kérdezettek 13 százalékánál, munkanélküli volt 14 százalék és háztartásbeli 3 százalék.

A különböző területekről érkező szociális munkások között jellegzetes különbségek mutatkoznak aszerint, hogy mikor kapcsolódtak be a szociális munkába: azok, akik a pedagógus pályát cserélték fel a szociális munkával, nagyjában azonos arányban kerültek a szociális szférába a korábbi években

és mostanában. (Talán egy kissé többen váltottak 1986 és 1990 között.) Az egészségügyből jöttek között fordulnak elő a legnagyobb számban olyanok, akik már 1980 előtt is ezen a területen dolgoztak. Többnyire a területi gondozási központokban (vagy ezek elődjében) dolgozó szociális gondozónők. A különböző szellemi foglalkozásokban dolgozók előtt inkább a nyolcvanas évek elején vált vonzóvá a pálya, míg fizikai foglalkozásokból a nyolcvanas évek második felétől lépnek át. Hogy ez mennyiben jelenti azt, hogy a szakma a felfutás időszakában – ez nagyjából a nyolcvanas évek második felétől-végétől következett be – bizonyos értelemben kényszerhelyzetben volt, és nem épített még ki sáncokat, azaz nem tudott formális szakmai követelményeket támasztani a jelentkezőkkel szemben, ez további kutatás tárgya. Mindenesetre ezt látszik megerősíteni az a tény, hogy 1991 után ugrásszerűen megnőtt azok aránya, akik munkanélküliként kerültek a pályára. Ide közvetítették őket a munkaügyi központok, jó esetben a munkanélküliség időszaka alatt elvégzett szociális asszisztensi átképzés után. (A munkanélküliek 75%-a 1991 után lett szociális munkás, többnyire legfeljebb valamilyen középiskolai végzettséggel, és az 1991 után pályára kerülők egyharmada /32%/ rövidebb-hosszabb munkanélküliség után került a szociális szférába.) A férfi szociális munkások között szignifikánsan magasabb – az átlagosnak több mint kétszerese – a munkanélküli előzménnyel rendelkezők aránya (31%).

Szoros összefüggés mutatkozik az első szociális munka intézménytípusa és a munkaútbeli előzmény között, ami egyben mutatja a munkahely szakmai presztízsét is:

15. tábla

Az első szociális munkát megelőző munka jellege a munkahely típusa szerint (%)

Munka jellege	A munkahely típusa			
	Családsegítő központ	Hajléktalan szálló	Területi gondozási központ	Együtt
	N=99	N=21	N=52	N=172
pedagógus	23	5	10	17
egészségügyi	12	5	45	21
szellemi	33	13	6	22
fizikai	7	29	17	13
munkanélküli	12	38	8	14
nem volt előző munka, háztartásbeli	13	10	14	13
Összesen:	100	100	100	100

Életutak

Család, házastárs, gyerekek

A megkérdezett szociális munkások két harmada él házasságban, illetve élettársi közösségben, 17 százaléka még nem, és 14 százaléka már nem él együtt.

A férfiak között lényegesen (+ 12%) magasabb a még nem házások aránya, és mintabeli előfordulásukhoz képest töredék az elváltak aránya (a 21%-nyi férfihez képest mindössze 4% – 1 fő). A nők között viszont az elváltak szerepelnek mintabeli előfordulásuknál lényegesen (+ 17%) magasabb arányban. Az elváltak aránya – nem meglepő módon – némileg magasabb a legidősebb – 41 éves és idősebb – korosztályban, ahol viszont – ismét csak némileg a nők szerepelnek nagyobb arányban, de mindez nem magyarázza azt, hogy a nők között lényegesen több az elvált, mint a férfiak között. És ha az „előéletet” is figyelembe vesszük, azt mondhatjuk, hogy a pályán dolgozó nőknek közel háromszor nagyobb arányban volt „válási tapasztalatuk”, mint a férfiaknak: a nők közel egy harmada vált már el, míg a férfiaknak csak egy tizede.

A házastársak iskolai végzettsége összességében alacsonyabb, mint a szociális munkásoké: míg a szociális munkások között 12 százalék, az érettségivel nem rendelkezők aránya, a házastársak között 25 százalék; felsőfokú végzettséggel a szociális munkát végzők 44 százaléka rendelkezik, házastársaik közül azonban csak 35 százalék.

A családok összetétele iskolai végzettség szempontjából meglehetősen heterogén: az érettségizett szociális munkások házastársainak egy negyede, a felsőfokú végzettségűekének egy tizede nem rendelkezik érettségivel.

Nem jellemző a homogenitás abból a szempontból sem, hogy milyen szférában dolgoznak a házastársak: mindössze 9 házastárs (8%) dolgozik a szociális szférában (családsegítő központokban vagy hajléktalanszállón), és további 18% rokon területen (egészségügyben, oktatásban). (Érdemes felfigyelni viszont arra, hogy egy esettől eltekintve BAZ megyében fordul elő, hogy a házastársak is a szociális szférában dolgoznak. Minden esetben munkanélküliség vagy a korábbi munkahely megszűnése vezetett a többnyire vagy először – a hajléktalanszállón való munkavállaláshoz, vagy a munkkerőközpont közvetítésével, vagy úgy, hogy a már ott dolgozó – általában szintén oda irányított – családtag közvetített a munkahely és a munkakereső között. Ilyen módon egyébként nemcsak házastársak, hanem egyéb rokonok is szerepeltek közvetítőként. Így kerültek korábban többnyire a nehéziparban dolgozó, negyvenegynéhány éves férfiak szociális munkás munkakörbe.)

A házastársak 43%-a fizikai munkát végez, 57%-a szellemi (35 % felsőfokú végzettséggel – tehát valamilyen értelmiségi foglalkozásban dolgozik – legalábbis statisztikai besorolását tekintve).

Gyerekek

A megkérdezett szociális munkások egy harmadának nincs gyereke. Ez a magasnak mondható arány azonban elsősorban az életkor miatt állt elő, hiszen a megkérdezettek közel egy harmada még legfeljebb 30 éves. (A gyermektelenek aránya a 31 éves és idősebb megkérdezettek között 10%.) A családok közel 60 százalékában vannak még eltartott gyerekek, nagyjából azonos arányban egy, illetve két gyerek eltartásáról kell még gondoskodniuk. 31 olyan család van, ahol van már olyan gyerek, aki dolgozik. A dolgozó gyerekek között mindössze egy olyan gyerek (lány) van, aki pályaválasztásában a szociális szférában dolgozó szülőt követte, és a megkérdezettek között egyetlen egy sem volt, aki gyermeke jövőjét ezen a pályán vagy ebben a szférában képzelné el.

Ennek oka alighanem abban keresendő, hogy mennyiben érzik a szociális munka társadalmi elismertségét, és ennek kifejeződéseként anyagi megbecsültségét. (Mindössze 19% azok aránya, akik munkájukkal arányosnak tartják keresetüket.)

Keresetek

A keresetek nettó 8 ezer és 46 ezer forint között mozogtak – az előbbi összeg részmunkaidős foglalkoztatással, az utóbbi vezetői pozícióval párosult. A vizsgált szociális munkások 36 százalékának havi fizetése legfeljebb 16 ezer forint, 35 százalékának 17–23 ezer forint volt, és 29 százalékának volt havi 24 ezer forint felett. A legalacsonyabb keresetűek között a 30 évesnél fiatalabb, BAZ megyei gondozási központokban dolgozó, egészségügyi szakközépiskolai érettségivel rendelkező nők szerepelnek a legnagyobb súllyal, és a mintabeli egytizedes arányhoz képest egy ötöd azok aránya, akik közvetlenül munkanélküli periódus után helyezkedtek el szociális munkásként. Megjegyzendő, hogy BAZ megyében kiugróan magas a legalacsonyabb kereseti osztályba tartozók aránya: 63 százalékuk havi keresete legfeljebb 16 ezer forint (ugyanebbe a kategóriába a budapesti kérdezett szociális munkások 9, a Pest megyeiek 29%-a tartozik).

A legmagasabb keresetűek között a férfiak (+ 11% mintabeli arányukhoz képest), a budapestiek (+ 16%) és a felsőfokú (általában pedagógusi) végzettséggel rendelkezők (+ 35%) vannak, akiknek közel két harmada vezetőként vagy a munkahelyi vezető helyetteseként dolgozik.

Ezeket a minden mércével mérve alacsony kereseteket a házastárs keresete sem emeli olyan mértékben, hogy már akár egy eltartott gyerek okán ne süllyedne a családokban az egy főre jutó jövedelem a (hivatalos) létminimum alá: azon szociális munkás családokban, ahol volt eltartott gyerek, az esetek négyötöd részében havi 16 ezer forintnál alacsonyabb volt az egy főre jutó családi jövedelem 1995-ben:

Egy főre jutó jövedelem aszerint, hogy van-e a családban eltartott gyerek (%)

Gyerekek	Egy főre jutó havi jövedelem			Összesen
	X-16 ezer Ft	17-23 ezer Ft	24-X ezer Ft	
van gyerek (N=101)	81	15	4	100
nincs gyerek (N=65)	38	31	31	100

Miért választja valaki a szociális munkát?

A kérdőívben konkrétan nem tettünk fel ezt a kérdést elkerülendő a nagyon általános, és ezért lényegében tartalmatlan („segíteni akarok”-típusú) válaszokat. Voltak azonban olyan kérdések, amelyek közvetve utaltak a munkaválasztás mögött sejtethető motívumokra is. Korábban – a falusi eredet kapcsán – már érintettük a családi devianciák jelenlétét. Összességében a megkérdezettek közel fele (56%-a) említette, hogy szűkebb családjában előfordult valamilyen súlyos probléma (elsősorban a szenvedélybetegségeket – szinte kizárólag az alkoholizmust – vagy valamelyik szülő „korai” halálát említették), és elsősorban a gondozási központokban dolgozók.

Családi minták is befolyásolhatják a pályaválasztást: a kérdezettek egy harmada számolt be arról, hogy a családban előforduló segítő munka befolyásolta a pályaválasztásban – ez elsősorban budapestiek között és a hajléktalan-ellátásban dolgozók között fordult elő magasabb arányban.

A szociális munka tipikusan női foglalkozásnak számít. Definíció szerint női szakmának tekintjük azokat a foglalkozásokat, amelyekben túlnyomórészt nők dolgoznak, és amelyek több szempontból nézve is, alkalmasak a nők számára, illetve a nők alkalmasak e szakmák művelésére.

A kutatásunkban szereplő szociális munkások többsége foglalkozása jellemzésekor olyan foglalkozási sztereotípiákat használt, amelyek a nőkre jellemző társadalmi sztereotípiákra rímelnek.

Sokan hangsúlyozták, hogy azért választották a szociális munkát, mert az alapvetően hasonlít ahhoz a tevékenységhez, amelyet a munka világán kívül, a nők általában a családban végeznek. (Törődés, ápolás, gyerek, idősök gondozása stb.) Az ilyen típusú tevékenység elvégzése empátiát, türelmet, megértést, figyelmet stb. igényel, vagyis olyan tulajdonságokat, amelyeket általában nőknek tulajdonítanak.

Ebből több szociális munkás azt a következtetést vonta le, hogy a szakma gyakorlásához tulajdonképpen az alapvetően nőies, a családi életben már jól begyakorolt szerepkészlet felhasználására van alapvetően szükség.

Ha azonban a családi gondozás természetét és a szociális munka mint szakma lényegét alaposabban elemezzük, látnunk kell, hogy nagyon különböző dolgokról van szó. A családi köteléken belül végzett gondozás egy közelálló személyre irányul, akit nem tekinthetünk ügyfélnek, még akkor sem, ha a naponta vele, körülötte elvégzett cselekvéssor látszólag hasonlít ahhoz, amit az ügyféllel kapcsolatban tesz a szociális munkás. A családon

belül végzett „családgondozás” nem rendszeres, hanem bizonyos életszakaszhoz kötött, és nem állandóan változó személyekre irányul. Az érzelmi involváltság nyilvánvaló jelenléte miatt pedig éppen azokat a szakmai kompetenciákat nélkülözi, amelyek a szociális munka és az ügyfél kapcsolatának elengedhetetlen feltételei.

A szociális munka, mint női foglalkozás „családi alapon” történő megkülönböztetése tehát mindenképpen problematikus, mint ahogyan nehézséget okoz a női nemi sztereotípiákhoz kapcsolt foglalkozási sztereotípiák értelmezése is. Ez utóbbiak semmiféle konkrét tartalmat nem jelenítenek meg, a megkérdozettek nagy többsége a szociális munka szakma lényegének tekinti, hogy a „személyiség teljes bedobásával” kell dolgozni, de ennél mélyebb magyarázatot nem ad. Ebből az általános meghatározásból hiányzik azonban a speciális képzettségi profil, a szakma analitikus jellemzése. Ahogyan a női nemi sztereotípiákból is nehéz kihámozni a nők valós élethelyzetét, az ezekre épülő foglalkozási sztereotípiák sem árulnak el sokat a szakma lényegéről.

Több megkérdozett a szakmaválasztás említésekor fontos szempontként említette azt, hogy a szociális munkát olyan pályának tekinti, amely jól összeegyeztethető a családi élettel, a női életvezetéssel. A családi élet és a szakmai karrier harmonizálása olyan probléma, amely szinte kizárólag nők esetében merül fel, ennek következtében azokat a szakmákat tekintik női szakmáknak, amelyekben ez a probléma kezelhető, a harmonizálás többé-kevésbé sikeres.

A valóság azonban itt is ellentmond a sztereotípiának. Az úgynevezett női szakmák, így például a szociális munka is, nem teremtik meg a két létszféra sikeres összeegyeztetésének feltételeit, mert sem a munkafeltételek, sem az időbeosztás nem alkalmasak erre. A sikeres harmonizációnak ugyan csak ellentmond az az erős, a szakma gyakorlása során állandónak tekinthető érzelmi leterheltség, amellyel a szociális munkásoknak szembe kell nézniük.

Talán megoldást jelentene a részmunka, de csak abban az esetben, ha megfelelő bérezéssel járna, amiről viszont jelenleg még a teljes munkaidős foglalkozás esetében sincs szó.

A szociális munkás életutak gyakran éppen azt tárják fel, hogy a teljes embert kívánó munka olyan sokat vesz ki a szociális munkásból, hogy a család számára már csak kevés idő és energia marad. Az alacsony fizetés sok esetben külön munkák vállalására kényszerít, ami megint csak kedvezőtlen hatással jár a családi életre.

A szociális munka mint női szakma tehát nem igazolja vissza azt a feltételezést, mely szerint segíti a családi és a szakmai élet sikeres összekapcsolását, inkább ennek ellenkezőjét tapasztalhatjuk. Ilyen alapon tehát nem tekinthető tipikusan női foglalkozásnak.

Miért nevezik mégis annak?

A tipikusan női foglalkozások többnyire abban a szakaszban válnak „vegyes szakmává”, amikor „a férfiak nagyobb arányban lépnek be a munka világának arra a területére, ahol a professzionalizálódási folyamatok már lezárultak: ahol ellenőrzési funkciókat alakítottak ki, ahol megkezdődött a bürokratizálódás és a hierarchizálódás.”

Ilyenkor a férfiak általában a magasabb pozíciókat foglalják el. Ha egy szakma férfi szakmává válik, emelkedik a társadalmi presztízse is, és az

együtt jár a szakmai elit magasabb anyagi elismerésével is. A szociális munka azonban még nem tart itt.

Ennek fényében gyanítható, hogy az úgynevezett női szakmákat, így a szociális munkát is, nem azért nevezik női foglalkozásnak, mert olyan elvárásoknak felel meg, amelyek a nők igényeit fejezik ki, hanem inkább azért, mert alacsony az anyagi és társadalmi elismertsége.

*

Végül, kutatási beszámolóink lezárásaként érdemes egy kissé közelebbről is szemügyre venni, milyen előzményeket, munkautakat fed el, mos össze a statisztikai feldolgozás.

a) A „kiugrott pedagógusok”

023. SZ. KÉRDŐÍV:

40 éves nő, munkautja a nyolcvanas évek legelején indul: napközis tanár volt egy évig, ezt követően testnevelést tanított egy általános iskolában újabb egy évig, majd elhagyta a pályát: három éven át egy tsz-mellékküzemágban takarítónő volt. Közben gyereke született, és három évig gyesen maradt. Ezután visszament a pedagógusi pályára, másfél évig ismét napközis tanár volt (két iskolában). Innen került négy éve egy családsegítő központba szociális munkásnak.

Azóta elvégzett egy családterápiás tanfolyamot, és jelentkezni szeretne a gyógypedagógiai főiskola szociális munkás szakára.

(Nappali tagozaton végzett pedagógiai főiskolát testnevelés-pedagógia szakon, 9 éves gyermekével él. Apja diplomás szakértelmiségi, anyja alkoholista.¹¹ Emiatt testvérével együtt 4 éves korától a nagyszülők nevelték.)

049. SZ. KÉRDŐÍV

34 éves férfi. Hivatásos katona volt hét évig, majd igazgatóhelyettes egy fiúnevelő intézetben három éven át. Úgy számol be a szociális munkás pályára kerüléséről: „Az a kolléganőm, aki az intézetben titkárnő volt, átjött ide, telefonon beszéltünk, itt volt üres állás, átjöttem.” Azért választotta a szociális munkát, mert „Ez jött, ezzel a lehetőséggel kínáltak meg”.

Feladata szociális munkásként a magatartási és tanulási problémákkal küszködő gyerekekkel való foglalkozás, ezzel szívesen foglalkozik, „a cigány gondozottakat” elkerülné. (Egyébként abban a körzetben, ahol dolgozik, igen jelentős számban élnek cigány származásúak.) (A kérdezett katonai főiskolát végzett, apja szintén katonatiszt.¹²)

b) Egészségügyből jöttek

040. SZ. KÉRDŐÍV

39 éves férfi. Pályafutását egy gyógypedagógiai foglalkoztató iskolában kezdte gyermekfelügyelőként, majd néhány hónap után egy általános iskolában folytatta képesítés nélküli nevelőként. Ezt szintén csak néhány hónapig csinálta, majd pszichológiai asszisztens lett. Négy év után váltott ismét, ezúttal „nagyobbat”, és elment ásatási segéderőnek egy évre. Ezt követően egy elmebetegeket ápoló szociális otthonban segédápoló három éven át, majd mentőápoló szintén 3 évig. Pszichiátriai ápolóként folytatja hét éven át (3 munkahelyen), közben elvégez egy egészségügyi szakápolói tanfolyamot. Három éve szociális munkás egy családsegítő központban, ez alatt az idő alatt elvégzett egy családi tanácsadó tanfolyamot.

(A kérdezett 20 éves koráig egy kisközségben élt, majd sokszor költözött, jelenleg egy agglomerációs településen lakik. Szülei szakképzetlen munkások.

Egyházi középiskolában érettségizett, többször felvételizett sikertelenül pedagógiai, illetve gyógypedagógiai főiskolára, az ELTE pszichológiai szakára. Végül levelező tagozaton hittudományi főiskolát végzett.)

125. SZ. KÉRDŐÍV

51 éves nő. Kórházi asszisztens volt közel két évtizedig, majd leszázalékolták. Hét évet töltött rokkantnyugdíjasként, majd ismét munkába állt: „Egyik ismerőssémmel találkoztam az utcán, ő szólt, hogy jöjjenek ide dolgozni.” Öt éve dolgozik szociális munkásként, ma egy hajléktalan szállás vezetője, részállásban férje is a szállón dolgozik.

(Érettségi után asszisztensi tanfolyamot végzett. A segítő munkáról ezt mondja: „Ezt szívtam a vérembe.”)

133. SZ. KÉRDŐÍV

36 éves nő, egészségügyi szakközépiskolában érettségizett. Üzemorvosi rendelőben volt asszisztens, majd ugyanennek a gyárnak volt a könyvtárosa. Az előbbi munkakörében 2 évet, az utóbbiban 5 évet töltött. Ezután egy rendelőintézetben dolgozott egészségnevelőként öt évig, majd 1990-ben szociális munkás munkakörben helyezkedett el egy családsegítő központban: „A családgondozói munka jobban vonzott, a családsegítő nagyon közel van a lakásomhoz. Bejöttem, elbeszélgettünk és felvettek. Úgy éreztem, hogy nekem való munka, a karakteremhez, tulajdonságaimhoz passzol.” Arra a kérdésre, hogy milyen feladatok tartoznak a munkakörébe, a következőket válaszolta: „Minden, családgondozással kapcsolatos feladatkör – mentális gondozás, segélyezés, információ, intézményekkel való kapcsolattartás, rendezvények szervezése stb. A komplex családgondozást végzem a legszívesebben, de például nem szívesen adok ki élelmiszersegélyt, mert tudom, hogy nem változik meg érdemben semmi sem, nem segíték vele.”

(A kérdezett jelenleg szociálpedagógiát tanul egy óvónőképző főiskolán, a gyógypedagógiai főiskola szociális munkás szakára nem vették fel. Apja kőműves kisiparos, anyja háztartásbeli. Férje egy büntetés-végrehajtó intézet ügyvezető igazgatója.)

267. SZ. KÉRDŐÍV

24 éves nő, egészségügyi főiskolát végzett gyógytornász szakon. Két év kórházi gyógytornász munka után elhelyezkedett a családsegítő központban szociális munkásként.

(Apa autószerelő kisiparos, anya háztartásbeli, egyik vidéki nagyvárosunkban laknak.)

c) Korábbi munkahelyükön valamilyen szellemi munkát végeztek

048. SZ. KÉRDŐÍV

40 éves nő. Egyetemet végzett, pályakezdőként egy-egy évig volt művezető az iparban (eredeti szakmájában), majd előadói státusban egy művelődési központban, titkárnő egy termelőszövetkezetben, illetve könyvelő egy gyárban. Ezt követően elhelyezkedett polgári alkalmazottként a katonaságnál (három év), majd előadóként dolgozott egy gyárban, végül egyéni vállalkozó lett (ismét egy hároméves periódus). Három éve olvasott egy hirdetést család gondozói munkaköréről, azóta egy családsegítő központ munkatársa szociális munkásként.

(Bár megpróbálta, de még nem vették fel a gyógypedagógiai főiskola szociális munkás szakára.)

(Apja katonatiszt, férje szintén katonatiszt volt. Férje súlyos alkoholizmusa miatt elváltak. A családban is voltak alkoholproblémák.)

127. SZ. KÉRDŐÍV

49 éves férfi. Gimnáziumban érettségizett, utána ipari szakmunkásképzőt végzett. Egy évig volt géplakatos, majd két évig postás, és 16 évig (2 munkahelyen) programozó. Hét éve dolgozik egy családsegítő központban.

(Életének jellemző kísérője az önkéntes szociális munka, korábban is, jelenleg is végez ilyet – főleg beteglátogatást. Aktív egyházi életet él, az elmúlt években elvégezte a hittudományi akadémiát. A családban sok a pedagógus, testvérei is azok.)

218. SZ. KÉRDŐÍV

44 éves nő. Érettségi után képesítés nélküli nevelő volt, majd 11 éven át könyvelő. Ezt követően a városi tanács ünnepszervező irodájában helyezkedett el. Az iroda négy éven át működött ezzel a profillal, majd 1989-ben átalakult családsegítő központtá. A kérdezett 1992 óta család gondozóként dolgozik, bár munkaköre furcsamód hibrid: „Névadók, esküvők, temetések megszervezése, lebonyolítása, műsorösszeállítás. Kliensek fogadása, felvilá-

gosítás, tanácsadás, szociális ügyintézés.” Feladatai közül legszívesebben a névadók, esküvők megszervezésével foglalkozik, szereti a tanácsadást, legkevésbé az ügyintézést és a temetést. Nagyon fárasztják az „erőszakos értelmetlen emberek, az együttműködés velük”. A családsegítő központnál alkalmazott új módszerek között említi, hogy „gyors élelmiszersomagot adunk krízisben levőknek, ha annyira megsajnáljuk. Erre külön keret nincs, a gazdasági csoport gazdálkodik ki valahogy. Korábban ruhagyűjtést szerveztünk, azt rászorultsági alapon osztjuk ki, ami a legszükségesebb. Egy-egy darabot adunk, korábban válogatni lehetett, de az emberek eladták a piacon.”

”Nem vágytam ide, ezt hozta a sors, és ez bizonyult biztos munkahelynek. Változtatnék pályát, de már nem vagyok fiatal, köt a család, lakás, itt nincs más munkalehetőség.”

(Apja katonatiszt, katonatisztnak tanul a fia is. Férje leszázalékolt. Négy tagú családjukban a biztos havi bevétel kb. 35 ezer forint. 1985-ben tudtak utoljára nyaralni menni, azóta szabadságát lakóhelyükön töltik, lakótelepi lakásukban.)

Jelenleg szociális asszisztensképző tanfolyamon tanul – az iskolai végzettség megszerzése a feltétele annak, hogy munkahelyét 1998 után is megtarthassa.)

211. SZ. KÉRDŐÍV

44 éves férfi. Ipari szakközépiskolát végzett, ezt követően az építőiparban dolgozott 21 esztendőn át, majd vállalkozási ügyintéző lett. Ez a cég megszűnt, a szakmájában nem tudott elhelyezkedni, a munkaügyi hivatalban ifjúsággyondozói állást ajánlottak fel számára. Így került egy évre a családsegítő központba. (Nem volt munkanélküli.) Egy éve dolgozik egy észak-magyarországi város átmeneti szállásán mint szenvedélybeteg terapeuta. „Azért jöttem ide (a családsegítőből), mert érdekel az emberekkel való törődés, szeretek rajtuk segíteni.” Munkájában a legnehezebb problémát „az emberekkel való foglalkozás jelenti, elmagyarázni a foglalkoztatóban a munkát”.

(A 44 éves kérdezett havi keresete 13 040 Ft. Szociális munkássága óta nem vett részt semmilyen szakmai képzésben.)

226. SZ. KÉRDŐÍV

43 éves férfi. Hivatásos katona volt öt éven át, majd műszerészként dolgozott hat évig. Vállalati oktatási felelős hét éven keresztül, majd egy foglalkoztatási társaságnál volt előadó. Ez a munkahelye egy év után megszűnt, ezért elhelyezkedett a város átmeneti szállásán, itt szociális munkás két éve (ezalatt elvégzett egy egyéves szociális asszisztensi tanfolyamot). Feladata: „a szociális munka és a szervezeti élet irányítása”. Legnehezebb feladatának az erőszakos egyének elküldését, a kitiltó határozatok aláírását éli meg.

(Katonai főiskolát végzett. Már gyermekkorában kialakult benne az érzés, hogy másokon segíteni akar. „Ez egy belső személyi tulajdonság” – mondja.)

230. SZ. KÉRDŐÍV

42 éves férfi. Pedagógiai főiskolát végzett, 14 éven át volt általános iskolai tanár és csapatvezető jelenlegi lakóhelyén, egy kisvárosban. Anyagi okokból pályát változtatott, és egy MÉH-telep vezetője lett. Öt év után egy biztosítónál vállalt üzletkötői állást, ezt cserélte fel a családsegítő szolgálat vezetőjének ajánlatával, a szociális munkás állással. (Mellette megtartotta az üzletkötést is.)

(Felesége hívó, ő most ismerkedik a vallással – kb. húsz éve házasok.)

231. SZ. KÉRDŐÍV

38 éves nő. Eredeti végzettsége szerint üzemmérnök. 12 évig dolgozott a szakmájában (műszaki ügyintézőként, technológusként, laboránsként öt különböző munkahelyen). Közben házasságot kötött, gyereke született, elvált. Lakásproblémái miatt szüleihez költözött, 1991-ben a településen „ez az állás (ti. a szociális munkás) volt meghirdetve, kapva kaptam a lehetőséget”.

(Havi keresete 21 ezer forint, önálló lakásra, elköltözésre, eredeti szakmájára nem is gondolhat.)

238. SZ. KÉRDŐÍV

32 éves férfi. Négy évig hivatásos katona volt, majd egy-egy évig technika tanár két általános iskolában. Három éve dolgozik szociális munkásként a város családsegítő központjában: „Ez a munka volt a legbiztosabb, hogy legyen munkahelyem. Nem idegen tőlem az emberekkel való kapcsolat.”

(Katonai főiskolát végzett, most tanul egy pedagógiai főiskolán pszichopedagógiát.)

057. SZ. KÉRDŐÍV

33 éves férfi. Egy évig a Magyar Néphadseregnél polgári alkalmazottként szakmunkás, majd hat évet tölt műszerészként a Magyar Postánál. Ezután két évig vállalati előadói munkakörben dolgozik (két helyen). 1991-ben helyezkedett el egy családsegítő központban. „Korábbi munkahelyem megszűnt, a munkaügyi központban ajánlották, hogy próbáljam meg a családsegítőt. Belecsöppentem. Legkevésbé a hajléktalanokkal szeretek foglalkozni, mert nincsenek benne szakmai kihívások, de nagyon problémások a nagy létszámú cigánycsaládok is.”

(Apja katonatiszt, anyja is a honvédségnél dolgozik. Ő maga irodagépszerelő szakmunkás, majd elvégezte levelező tagozaton a testnevelési főiskolán a sportszervező szakot. Valójában katonai főiskolára szeretett volna menni, de ide egészségügyi okok miatt nem vették fel.)

128. SZ. KÉRDŐÍV

49 éves nő. Pénzügyi előadóként kezdte munkautját, majd 17 éven át volt gyártásvezető egy gépgyárban. Ismét pénzügyi előadó lett, majd két éven át vezet egy egyházi karitatív szervezetet. Hét éve dolgozik családsegítő köz-

pontban. '1987-ben döntöttem úgy, hogy szociális munkát szeretnék végezni. Addigra felnőttem a gyerekeim, és szabaddá váltam. Korábban is voltak segítő helyzeteim, és ezekben jól éreztem magam." Véleménye szerint kb. négy éven át végezhető a szociális munka. „De ha hitből fakadó a tevékenység, akkor a lemerülés lassabban következik be, és a szakma újrakezdhető. Ha valaki naponta új erőforrásokat tud begyűjteni, ha világnézete ezt lehetővé teszi, akkor ezt egy életen át lehet csinálni.”

(Apa szakmunkás, anyja segédmunkás, Ő szakközépiskolában érettségizett, majd levelező szakon elvégezte a hittudományi akadémiát. Jelenleg drogtanfolyamra jár.)

209. SZ. KÉRDŐÍV

52 éves férfi. Kilenc évig szerszámgéplakatosként dolgozott, majd raktárvezető volt 22 éven át. Négy éve dolgozik családgondozóként, de 21 éve végez egyházközségen belüli karitatív munkát. Korábbi munkahelye megszűnt. Nagy elkötelezettséget érez a pártfogói felügyelet és a rászoruló gyerekek segítése iránt.

(Szülők segédmunkások. A család egy észak-magyarországi városban lakik, ahol kiugróan magas a munkanélküliek száma. Keresete 26 ezer forint, három gyereket nevel.)

227. SZ. KÉRDŐÍV

47 éves férfi. Négy éven át műszerészként dolgozott, majd 14 éven át egy kisközség művelődési házának igazgatója volt. Ezt követően egy városi művelődési házban népművelő. Négy éve családsegítő központban, illetve átmeneti szálláson dolgozik.

(Levelező tagozaton végzett pedagógiai főiskolát, számos marxista képzési formát is abszolvált. Apja bányász, anyja háztartásbeli.)

260. SZ. KÉRDŐÍV

50 éves nő. 15 éven át végzett kisegítő munkát egy bányauzemben, majd vállalati adminisztrátor volt egy éven át. Ezután politikai munkatársként dolgozott 13 éven át a Hazafias Népfrontnál, amikor is megszűnt az állása, és egy családsegítőben vállalt munkát. Öt éve dolgozik itt.

(Levelező tagozaton politikai főiskolát végzett, jelenleg az államigazgatási főiskola levelező tagozatán tanul szociálpolitika szakon. Súlyos családi problémaként említette, hogy szülei alkoholisták voltak.)

d) Fizikai munkások voltak, mielőtt szociális munkások lettek

043. SZ. KÉRDŐÍV

41 éves nő. Ápolónőként dolgozott öt évig, majd házfelügyelő lett. Ebben a munkában szintén öt évet töltött el. Tíz éve szociális gondozónő. „Szeretek segíteni. Idősek mindig voltak a családban, mindig szerettem velük és a gye-

rekekkel foglalkozni. Édesanyám is ilyen, mindig segíti az időseket. Úgy érzem, túl hosszú ideje vagyok már gondozónő, kezdek belefásulni, megkeseredni. Tíz éve után már nagyon nyomasztó ez a munka. Szeretnék visszamenni a kórházba, de erre már nincs lehetőségem.”

(Tanyáról származik, 19 éves kora óta él nagyvárosban. A szülők hat elemi végeztek, apja állattenyésztő, anyja háztartásbeli volt. Egészségügyi szakközépiskolában érettségizett, csecsemőápoló szakképesítése van. Havi keresete 23 ezer forint.)

050. SZ. KÉRDŐÍV

Öt évig varrónő, majd kilenc éve gondozónő, közben elvégezte a szociális gondozói tanfolyamot.

(Eredetileg szakmunkásképzőt végzett, ezt kiegészítette gyors- és gépíró tanfolyammal. Apa 6 elemi végzett, anyja általános iskolát.)

112. SZ. KÉRDŐÍV

Kötő szakmunkásként dolgozott két évig, majd 12 éven át virágkötő volt. Apja tanácsára két évvel ezelőtt úgy döntött, hogy családgondozó lesz. „Gyerekem született, akivel otthon szerettem volna lenni. A maszek virágkötőnél éjt nappallá téve, szombat–vasárnap is dolgoztam. Úgy döntöttem, hogy a gyerekek érdekében állást változtatok. Nem volt más lehetőségem. A hajléktalanokkal nem tudok szót érteni, sok kudarc ér, és kevés a pénz is.”

(Kötő szakmunkásképzőt végzett, majd levelező tagozaton érettségizett, és elvégzett egy virágkötő tanfolyamot.)

130. SZ. KÉRDŐÍV

24 éven át szerszámkészítő volt, 1993 óta szociális munkás, azóta elvégzett egy mentálhigiéniai tanfolyamot. „Pályaválasztásom ösztönszerűen jött.”

(Apa református pap, anyja kántor.)

234. SZ. KÉRDŐÍV

Negyvenéves nő. Gyári munkás volt három évig, majd háztartásbeli lett egy évre. Ezt követően ismét gyári segédmunkás egy évig, betanított varrónő kilenc évig. Hét éve szociális gondozó. „Számomra az jelenti a sikert, amikor megértetem az idősekkel, hogy mennyivel jobb tisztán, ésszerűen élni.”

(Egészségügyi szakközépiskolát végzett. Havi keresete 10 500 Ft, szabadsága alatt ezt rendszeresen répakapálással egészíti ki. Apja segédmunkás, anyja háztartásbeli, férje leszázalékolt ipari őr.)

e) Akik munkanélküliséget hagytak maguk mögött

039. SZ. KÉRDŐÍV

22 éves nő. Vidéki kisvárosban érettségizett, majd 19 éves korában „feljött” Budapestre. Két éven át különféle alkalmi munkákat végez (1 hét – 2 hónap időtartamban). Volt mindenese egy biztosítónál, adatrögzítő, ügyintéző, eladó egy zöldséges boltban, gyári betanított munkás, gyermeknevelő egy általános iskolában. Egy éve dolgozik egy hajléktalan menhelyen. „Szeretem az ügyeletet, szeretek a kliensekkel beszélgetni, hasznosnak tartom, mert erre nagy szükségük van akkor is, ha nem is várnak különösebb dolgot a szociális munkástól.”

(Szülei fizikai munkások, szülővárosabeli ismerősei hívták a menhelyre dolgozni. Egyébként „valamilyen filmes tanfolyamra” szeretne járni. Legkevésbé fontos dolognak a fizetést és a szakmai szupervíziót tartja.)

044. SZ. KÉRDŐÍV

27 éves nő. Hét év alatt az alábbi munkakörökben fordult meg: büfében eladó – gyári szakmunkás – taxi diszpécser – büfé eladó – telefonkezelő (összesen nyolc munkahelyen). Három éve szociális gondozó. Több hónapi munkanélküliség után a munkaügyi központban ajánlották a gondozási központot, közhasznú munkásként kezdte a szociális pályát.

(Egy év után kimaradt a szakközépiskolából, de folytatta egy élelmszeripari szakmunkásképzőben. Itt szakmunkásbizonyítványt szerzett. Azóta nem tanult.)

206. SZ. KÉRDŐÍV

39 éves férfi. Népművelőként kezdte (egy év), majd egy falusi művelődési ház igazgatója volt nyolc éven keresztül. Innen egy városi művelődési központba került egy évre, majd egy városi újságnál dolgozott két évig. Fél év munkanélküliség után, három évvel ezelőtt lett szociális munkás egy BAZ megyei város családsegítő központjában: „A sors hozta így, nem én választottam ezt a munkát, ez a lehetőség kínálkozott.” „Veszélyes az etnikai kisebbséggel való foglalkozás, nem érzik úgy, hogy nekik is tenniük kellene valamit azért, hogy megváltozzanak az életkörülményeik.”

Két éve gondolkodik azon, hogy anyagi okok miatt pályát változtat, a környéken azonban nemigen adódik más munkalehetőség.

(Apja katonatiszt, testvére haláláig szintén az volt. Ő maga pedagógiai főiskolát végzett, sikertelenül felvételizett színésznek.)

208. SZ. KÉRDŐÍV

41 éves férfi. Szakmunkásképzőt végzett, majd levelező tagozaton érettségizett egy szakközépiskolában (sportszervezést tanult). Gyerekkora óta futball-edző szeretett volna lenni, de egészségügyi okok miatt nem sikerült ez az álma. Helyette villanyszerelő lett (18 éven át végezte ezt a munkát, három munkahelyen). Egy éven keresztül volt munkanélküli (a már említett, súlyos

munkanélküliséggel küszködő városban). Három éve dolgozik a családsegítő szolgálatnál, lelkesegély szolgálat, pártfogó felügyelet a feladata.

(Keresete 14 ezer forint, két gyereket nevel. Időnként a szülők segítik a családot – az apa szakmunkás, az anya háztartásbeli.)

219. SZ. KÉRDŐÍV

26 éves nő. Érettségi után a tanács költségvetési üzemében volt adminisztrátor. Az üzem megszűnését követően egy éven át volt munkanélküli. A munkaügyi központ ajánlotta a munkahelyet: „Nem tudtam, mit takar a fogalom, de ahogy megtudtam, hogy emberekkel kell foglalkozni, közel éreztem magamhoz ezt a szakmát. Egyébként is beszédes vagyok, nem tudok elképzelni magamnak egy kötött munkahelyet.” „Nem szeretem a ruhaosztást, mert az etnikummal gyakran fordul elő incidens.”

Három éve van a pályán, ezalatt elvégezte a szociális asszisztensi tanfolyamot. Szeretne főiskolán tanulni, de jelenleg két kollégája tanul, és az intézmény anyagi lehetőségei nem engedik meg, hogy ő is tanuljon.

(Apja nyugdíjas munkás, anyja szakmunkás. Ő maga elvált. Havi 12 ezer forintot keres, szüleivel él.)

220. sz. kérdőív

35 éves férfi elmúlt 17 évbeli munkatörténete: autószerelő szakmunkásként dolgozik egy téesszenben, illetve egy vállalatnál (három év). Ezt követően raktaáros az építőiparban (szintén három év), majd rövid időre (három hónap) munka nélkül marad. Sikerül elhelyezkednie egy vállalatnál gépkocsivezetőként, itt eltölt 2 évet, majd pár hónapon át ismét munkanélküli. Ezután kiközvetítik a családgondozó szolgálathoz, itt öt évet dolgozott. Kezdetben gépkocsivezető volt, majd főnöke javaslatára szociális munkás lett. Három év munka után elvégezte a szociális asszisztensi tanfolyamot, egy éve dolgozik a hajléktalanellátásban.

(Mi a legvonzóbb számára a munkában): „A hajléktalanok rokonainak a megkeresése, izgalmas ez a munka, mert eltérő és különböző véleményeket kap a hozzátartozókról, megpróbálja a véleményüket megváltoztatni.” Esetleírást nem készít, mert „nincs stáb, akivel meg lehetne beszélni”.

(Szülei munkások, testvére – ugyancsak a városban lakik – munkanélküli. Ő maga szakmunkásképzőt végzett, majd levelező tagozaton érettségizett.

Feleségével és négy gyerekével albérletben él, építkeznek. A feleség a máltaiak konyháján dolgozik szakácsként.)

225. sz. kérdőív

34 éves férfi. Szakközépiskolában érettségizett, ezt követően 13 éven át dolgozott a szakmájában (villanszerelő, tíz évet bányában dolgozott föld alatti villanszerelőként). A bányában bekövetkezett leépítés után egy évet töltött munkanélküliként. Felesége szociális gondozó, az ő révén került két éve a családsegítő szolgálathoz. Feladata: szenvedélybetegek foglalkoztatása, fizi-

kai és szellemi szociális munka, mentálhigiénés munka. Számára a lelki problémákkal való foglalkozás a legmegterhelőbb.

(Szülők munkások. Ő feleségével együtt havi 35 ezer forintot keres. Két gyereket nevelnek.)

228. sz. kérdőív

45 éves nő. Érettségi után 23 után át egy számítógép központban dolgozott, majd munkanélküli lett. Három hónapi munkanélküliség után került a város családsegítő szolgálatához. Három évig itt dolgozott közhasznú munkásként, majd egy éve váltott: átment a hajléktalan ellátó szolgálatához, mert itt státusba került. Feladata: „életvitel-javítás, lelkivilágukkal való foglalkozás”.

(Apa kőműves, anya háztartásbeli. Ő maga elvált. Apja is, volt férje is súlyos alkoholista. Négy gyereket nevelt, ketten még tanulnak. Keresetét mellékállással egészíti ki a lelkisegélyszolgálatnál havi 60 órában.)

229. SZ. KÉRDŐÍV

25 éves nő. Gimnáziumban érettségizett, majd négy éven át dolgozott a vendéglátóiparban pultosként, felszolgálóként. Két éven át munkanélküli volt, majd a munkaügyi központ kiközvetítette a hajléktalanellátó szolgálatához. Itt dolgozik egy éve.

(Keresete 11 ezer forint. Férje szintén az átmeneti szálláson dolgozik portás és fűtő munkakörben.)

259. SZ. KÉRDŐÍV

27 éves férfi, cigány származású. Kohóipari szakközépiskolában érettségizett, majd autószerelést tanult (szakmunkás lett). Dolgozott a kohászatban három évig (öntő volt, illetve meős), majd két éven át volt munka nélkül. Három éve a hajléktalanellátásban dolgozik. Elvégezte a szociális asszisztensi tanfolyamot. Havi keresete 13 ezer forint.

(Szintén szakmunkás képzettségű testvére munkanélküli, van egy húszas éveiben járó testvére, aki leszázalékolt. Apja foglalkozása nem derült ki, anyja takarítónő.)

252. SZ. KÉRDŐÍV

37 éves nő. Egészségügyi szakközépiskolában érettségizett. 11 évig dolgozott bölcsődékben, majd vállalkozó lett (fuvarozó – két év). A vállalkozás nem ment, két éven át munkanélküli volt. Ma szociális gondozó. „Jobban szeretnék gyerekekkel foglalkozni, de nincs rá lehetőség. Amint lesz rá alkalom, elmegyek egy magánbölcsődébe. Szellemileg fárasztó a munka, főleg az ebédkiosztás a szociális étkezők között.”

(Havi keresete 15 ezer forint. Két gyereket nevel.)

276. SZ. KÉRDŐÍV

34 éves nő. Kereskedelmi szakközépiskolában érettségizett. Hét éven át volt bolti eladó (két ABC áruházban), majd három évig volt munkanélküli, ezalatt elvégzett egy szociális asszisztensi tanfolyamot. Családsegítő szolgálatnál szociális munkás három éve. „Akkor döntöttem e mellett a munka mellett, amikor már végképp nem volt más lehetőségem.”

f) Egy háztartásbeli

40 éves nő. Gépkönyvelő volt öt éve át, majd adminisztrátor három évig. Ezt követően öt évet – öndefiníciója szerint – háztartásbeliként töltött el. Három éve vezetője egy női átmeneti szállásnak. „A családsegítő vezetője a barátnőm. Ő szólta, hogy van ez az állás.” „A bekerülőök életvitelén próbálok változtatni, ez a legnehezebb (tisztálkodás, mosás, főzés, munkába állítás). Állandóan szólni kell nekik, hogy ne dohányozzanak bent, tisztaság legyen stb. A helyes életvitelre kell megtanítani őket, tanácsokat adni. De folyamatosan szólni kell mindenért. Varrótanfolyamot szerveztem, én is nagyon szeretek varrni. Kerti munkát végeztetek velük. Belecsöppentem ebbe az egészbe. A családom, az ismerősök mondták, hogy vállaldjak valami ilyen munkát.” (Technikumban érettségizett. Férje mérnök.)

g) Végül ketten, akik szociális munkásként kezdték munkáútjukat

054. sz. kérdőív

30 éves férfi. Sikertelenül tett felvételit a színművészeti főiskolán, majd ugyancsak sikertelenül kísérletezett a bölcsészkar pszichológiai szakával. Ezek után elvégezte a gyógypedagógiai főiskola szociális munkás szakát. tanulmányai befejezése óta szociális munkás. A közeljövőben anyagi okok miatt munkahelyet kíván változtatni, egy közhasznú társaság létrehozásán gondolkodik.

(Szakmunkás apa, betanított munkás anyja. Apa erősen iszik.)

056 SZ. KÉRDŐÍV

24 éves nő. Érettségi után elvégezte az egyik egészségügyi főiskola szociális munkás szakát. 1994 óta szociális munkás. „A főiskola után nevelőotthonban szerettem volna elhelyezkedni, de nem sikerült. Föllapoztam a telefonkönyvet, és végigtelefonáltam a szóba jöhető munkahelyeket.” Nincs olyan munka, amit szívesen csinálok, minden munka muszáj-munka. ... Bizonytalan vagyok abban, hogy milyen munka a megfelelőbb. De nincs hova menni. Látszat nélküli munka ez, értelmetlen, alacsony értelmi színvonalon álló emberek jönnek.”

A fenti életút-részletekkel nem minősíteni kívántuk a jelenleg pályán lévő szociális munkások munkáját. A bemutatott élet- és munkautak azonban megerősítik a korábban mondottakat: a szakma rövid múltja, a szociális képzés korábbi hiánya, valamint a szakma alacsony elismertsége együttesen azt eredményezte, hogy szinte bárkiből, bármilyen iskolai és munkaelőzmény után lehet-lehetett szociális munkás. Mint az életutak alapján látható volt, ők még sokáig a pályán maradnak, jó esetben megszerzik a munka mellett a közép-, ill. felsőfokú szakmai végzettséget. (Hogy ez mennyiben változtat a már kialakult szemléletükön, munkastílusukon, ez kérdéses.) Mellettük természetesen jelen vannak a szakmában a kvalifikált szakemberek is – akiknek pályaválasztását remélhetőleg nem elsősorban kényszerek határozták meg. Ők azonban olyan kis számban jelentek meg a mintánkban, hogy a kérdőíves felmérés alapján róluk keveset tudunk.

Jegyzetek

9 A továbbiakban sem teszünk különbséget a megjelölésben a felsőfokú szociálismunkás-képesítéssel rendelkező szociális munkás, a középfokú végzettséggel rendelkező szociális-asszisztens, a nem szociális végzettséggel rendelkező szociális munkások és a legfeljebb egészségügyi szakiskolával rendelkező házi szociális gondozók között. (Egyébként mint majd mindjárt látható lesz, mindenhol dolgoznak mindenfajta végzettséggel – a családsegítő központokban is dolgoznak olyanok, akiknek két éves szociális gondozói iskolájuk van, a területi gondozási központokban is találhatók olyanok, akik szociális munkás végzettséggel rendelkeznek, és a hajléktalan menhelyeken is vannak ápolónői szakiskolával rendelkezők. Tény azonban, hogy van jellegzetesebb iskolatípus az egyes ellátóformákban.) Bár a házi szociális gondozók viszonylag jól elkülöníthetők a többiektől, mert más szervezeti egységben – a területi gondozási központokban – dolgoznak, mi ebben az első nekifutásban a szféra – családsegítés – legnagyobb számban előforduló szereplőire kívántuk kiterjeszteni a vizsgálatot ("kik dolgoznak a családsegítésben?"). A kérdőívekből – első megközelítésben – az derül ki, hogy egy-egy családsegítő szolgáltatón ("CSSK") belül nagyjából ugyanazokat a napi feladatokat látják el a legkülönbözőbb jellegű és szintű végzettséggel rendelkezők. Amennyiben mégis van lényeges különbség feladataik és szerepeik között, erről majd az interjúk fognak tudósítani. Arról tehát, hogy a különböző szakismeretekkel rendelkezők és nem rendelkezők között hogyan oszlanak el a feladatok egy-egy konkrét munkahelyen belül. Ismételjük: a mi vállalkozásunk elsősorban arra irányul, hogy összességében nyerjünk valamelyest átfogó képet a szférában dolgozókról. Tudomásunk szerint eddig nem készült vizsgálat arról, hogy kik is dolgoznak szociális munkásként vagy szociális asszisztensként a családsegítő központokban, hajléktalan szállókban, vagy házi szociális gondozóként a gondozási központokban. A további feldolgozás során egyébként szeretnénk külön-külön is elemezni a szociális munkásokat és a szociális gondozókat. További tagolást, sajnos, nem tesz lehetővé a mintanagyság.

10 Vajon hogy hangzik a fülnék egy ilyen megállapítás: „az elmúlt években szerényen ugyan, de növekedett a valamilyen fokú ...képzettséggel rendelkezők aránya, ma már minden ötödik orvos (tanár, esztergályos, borbély stb.) rendelkezik valamilyen szintű egészségügyi (pedagógiai, esztergályos, borbély stb.) képzettséggel.” Nem gondoljuk, persze, hogy a képzettség önmagában garantálja a jó színvonalú segítő munkát, de nem jelenti a jó munka garanciáját természetesen más szakmákban sem, csak a szakszerűség nagyobb esélyét. A szakmai képzettség megkövetelése – véleményünk szerint – nem valamiféle rendies privilégium kialakítására mutató törekvés, főleg nem akkor, ha arra gondolunk, hogy a jövőben – minden, a szociális szférát érintő megszorítás ellenére – valószínűleg növekedni fog a szociális munkát végzők száma, és sokan kerülnek majd úgy a pályára, mint minden egyéb pályára: ez is egy foglalkozás, amelyből meg lehet élni. Magyarán: feltehetően növekedni fog azoknak az em-

bereknek a száma, akik nem valamiféle belső (morális stb.) elkötelezettségből („hivatásérzetből”, a szociálisan elesetteken való valamiféle nagyon tiszteletre méltó segíteni akarásból) választják ezt a munkát, és valószínűleg nem csak a szociálisan elesett emberek támogatása lesz (persze, nem annyira a közeljövőben) a szociális munka tartalma. Más, és ezen az elemzésen túlmutató kérdés, hogy kik és hogyan alakítják a képzés színvonalát és tartalmát.

11 Családi devianciákról az értelmiségi származásúak a többiekénél alacsonyabb arányban beszélnek, akiknél viszont volt valamilyen súlyosabb probléma, azok többsége valamelyik közeli családtag (többnyire szülő) alkoholizmusáról számolt be.

12 A szociális munkások között is számos katonai főiskolát végzett, korábban hivatásos katonai szolgálatot teljesített ember van. (Főleg az utóbbi esztendőkből kerültek a szociális munkás pályára.) Lényegesen többen vannak viszont olyanok, akiknek az apja hivatásos katoná, vagy az volt.

A Liget 1997 januári számából

Márton László, Horgas Béla és Simon Balázs elbeszélése

Balassa Péter kapreálja

Rába György, Dobai Lili,

G. István László, Somos Béla versei

R. Várkonyi Ágnes: Katarzis és kultusz

Poszler György rovata

Géher István, Tamás Ferenc,

Györe Balázs, Levendel Júlia írásai

Győri Péter

Egy szakma születése – gyorsfénykép magunkról *

I.

Rövid áttekintés a közelmúltról

Kezdjük a „végén” a történetet: itt van előttem a Szociális Munka Etikai Kódexe, amelyet a SZAKMA négy nagy szervezetének képviselői írtak alá, 1995-ben. Kikre vonatkozik, kikről szól, kiknek a magatartását szabályozná ez az etikai kódex? A Kódex – meglehetősen szokatlanul – mindvégig kétszeres vonatkoztatást fogalmaz meg („a szociális munkás/szociális munkát végző”), ez jól demonstrálja a szakma identitásának máig meglévő bizonytalanságait (hiszen nem mindegy, hogy valaki például autószerelő, vagy éppen autót szerel), a Kódexben lefektetett elvek pedig az aláíró és csatlakozó szervezetek tagjaira vonatkoznak közvetlenül, tehát a szakmai jellegű szervezetek mintegy a maguk tagságán keresztül jelölik ki a szakma kereteit. A dokumentum – nyilván nem véletlenül – hangsúlyozza, hogy maga a tevékenység, a szociális munka „szakmai tevékenység”, amely „államilag elismert oktatásra épül”, ahogy ez az adaptált nemzetközi dokumentumokban is megfogalmazódik.

De hát akkor kik is a „szociális munkások”? Akiiket a népnyelv sokszor egyszerűen „szocialista munkásokra” fordít le, mert az a szó még ismerős, igaz, máshonnan. Kik ők, és honnan jöttek (merre tartanak)? Ez a kérdés foglalkoztatott már akkor is, amikor a nyolcvanas évek legelején, immár 15 éve az akkor még csak szerveződő új szakma nem állami szervezeteiben tevékenykedőket, újítokat (ma már a szakma „veteránjait”) kérdeztem erről, s ezeknek az embereknek a motivációira voltam kíváncsi akkor is, amikor a kilencvenes évek közepén ismét kérdésekkel fordultam a szakmában dolgozók egy számomra érdekes és fontos csoportja felé.

Mielőtt azonban annak a kismintás adatfelvételnek a tanulságait elemezném, melyet a szakmában néhány éve dolgozók egy csoportjáról gyűjtöttünk össze, pillantsunk vissza a folyamatra, amelyben létrejöttek ennek az új szakmának valamifajta keretei.

A szociális munkás szakma létrejöttéhez – mint minden más szakmáéhoz is – néhány feltétel elkerülhetetlenül szükséges. Szükség van arra, hogy legyen rá valamilyen valós igény, de ez még nem elegendő. Szükség van a szakma tartalmának, standardjainak kialakítására, szükséges a szakma képzésének a megszervezése, szükség van olyan konkrét munkaposztokra, amelyeken az ilyen szakmával rendelkezők fejthetik ki tevékenységüket, el kell helyezkednie valahogyan a már meglévő szakmák között stb. Mindez számtalan szervezési, „harc” feladatot, ideológiagyártási és politika-befolyásolási feladatot, érdekérvényesítést, kilincselést, konspirálást, lobbizást és nyomásgyakorlást jelent a döntéshozó hivataloknál, ahol „eldőlnek a dolgok”, és eldől az is, hogy valami hivatalosan szakmává lesz-e, vagy marad egyfajta laikus tevékenység, esetleg szétoszlik a meglévő szakmák között. Mindez a szociális munka szakmává válásának máig le nem zárult mikrotörténetében is lezajlott.

Nem megyünk vissza a történetben a háború előtti, majd az azt követő korszakig, amely minden hasonló tevékenységet, szervezetet felszámolt, bár ezeket nélkülözhetetlen előzményeknek tartjuk. Az első fontosabb előkép – talán szubjektívnek tekinthető megítélésünk szerint – az volt, amikor 1968-ban egy fővárosi programot indítottak el az akkori Fővárosi Tanács VB tagjai, mely szerint minden kerületben létre kell hozni nevelési tanácsadókat, egy merőben új, teljes intézményhálózatot az oktatásügy keretében. Áttételesen ugyan, de a szakmai háttérben ott találjuk néhány kitartó és lelkes szakember társadalmi kezdeményezését is, akik még 1959-től gyermekpszichológiai tanácsadók működtetésével kísérleteztek. Néhány évre rá, 1972-ben megalkották a nevelési tanácsadók országos szabályozását, amellyel lényegében hivatalosan „legalizálták” a már részben működő rendszert, majd 1973-ban elindult a Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskolán az ehhez kapcsolódó pszichopedagógus-képzés. Ugyanezen a főiskolán néhány évvel később megkezdtek az úgynevezett szociális szervező levelező-képzést, amely elsősorban az időskorúak és fogyatékosok gondozásával foglalkozó intézetek dagozóinak szakképzését volt hivatva megoldani. (Hivatalosan ugyan létezik, de kérdés, hogy az abban dolgozókon kívül vajon mennyire ismert, elfogadott, „megbecsült” a „szociális szervező” szakma?)

A 70-es évek végén azonban más irányú fordulatot vettek az események, bár ez nem volt váratlan, és nem látványosan következett be. (Háttérként megemlítem, hogy ekkor alakult meg a SZETA, a LARES stb. Ezekről lásd Győri 1988.) A szociális, szociálpolitikai problémák elkezdtek önálló mezben felbukkanni, megfogalmazódni, de ez még hosszú folyamat volt. Hogy érezzük egy kicsit e kor hangulatát, idézzünk az 1979-ben megrendezett első Családgondozói Konferencián elhangzottakból: „Az MSZMP XI. Kongresszusán elfogadott programnyilatkozat leszögezi: »Társadalmi eszközökkel segíteni kell, hogy a családi kapcsolatok új szocialista elemei erősödjenek. Ehhez részben szemléleti változásra, részben a szolgáltatások és gyermekintézmények fokozott fejlesztésére van szükség. ...Hazánkban ma még a szocializmus teljes felépítésén munkálkodunk. Társadalmunk tehát átmeneti állapotban van. Ennek megfelelően a szocialista családtípus kialakítása és általánossá tétele céljaink és feladataink fontos része.»” (Czente 1979). Ebben

az – értelmes ésszel igen nehezen értelmezhető – környezetben kellene óvatosan elkezdni, továbbfolytatni valamit: „*e szakmák társadalmi megbecsüléséről beszélni is nehéz, hiszen az e munkákat végzők jó részének elfogadott, egyértelmű és kifejező szakmai neve sincs. ...Ez indokolja, hogy a különböző ágazatok dolgozói először szorosabb kapcsolatot alakítsanak ki egymással, s azután – esetleg – kialakuljon valamilyen átfogóbb, általánosabb felkészültséggel és szélesebb hatáskörrel rendelkező speciális családsegítő szolgálat*” (Ferge 1979).

Oly sok más reformkezdeményezéshez hasonlóan itt is megszületnek az első döntések, no nem a tényleges tennivalókról, hanem arról, hogy kutatási főirányt kell indítani a helyes tettek előkészítéséhez. Ez valóban szükséges, de egyben egy időre ki is fogja a szelet a vitorlából, nehezen követhető politikai-végrehajtói-szakmai-tudományos mezőre tereli a vitákat, ütközéseket, szereplőket. Beindul a „Társadalmi Beilleszkedési Zavarok” című, úgynevezett TBZ kutatási főirány, sok mindent elfedő, dezorientáló címével, programjával, értékes (sok, máig nem hasznosított) szakmai részeredményével, s a nem kevésbé szofisztikált programú, úgynevezett „az egységes (általános) szociálpolitikai koncepció kialakítását célzó” kutatási főirány. Témánk szempontjából talán azt kell kiemelnünk ebből, hogy ezek a munkálatok mintegy megtermelték azokat a műhelyeket, szakembereket, lobbikat s a döntéshozók számára egykor úgy-ahogy konformnak tekinthető alternatívákat, amelyek az új szakma kialakulásának csírái lehettek. Megindult a küzdelem az asztalokon fekvő tervek megvalósításáért, a szociális problémák merőben új felfogásának elfogadtatásáért, a politika hozzáigazításáért az ennek megfelelő intézményrendszerek létrehozása, az ezt új felfogásban működtetni képes szakemberek képzése stb. érdekében, a háttérben a tűrésvonalon kívülre szorítottak politikai nyomásával.

„A TBZ kutatási főirány javaslatai szerint a családgondozó állomások egy szociálpolitikai főhatóság és a területi tanácsai szerv köré rendezett intézményes egységként működnének. ...Családgondozó-képzés ma Magyarországon nem létezik. Akik ezen a pályán dolgoznak, azok pedagógus képesítéssel rendelkeznek, vagy a Gyógypedagógiai Főiskola szociális szervezői vagy pszichopedagógiai szakán végeztek” (Bányai 1986). 1985 elején 12 Családsegítő Központot létesítettek kísérleti céllal. Az új szakma szükségessége is, kialakítandó karaktere is szorosan összefüggött a folyamatosan formálódó, javasolt szociálpolitikai reformelképzelésekkel. „A képzés kérdése elválaszthatatlanul összefügg a szociális munkás és a szociális ügyintézői foglalkozás »arcával«. Meg kell vizsgálni az e munkakörökhöz tartozó működési kérdéseket. Mindezek alapján is, de lényegében inkább a szociálpolitikai reformelképzelésekre támaszkodva újra kell fogalmazni a munkakörök tartalmát, feltételeit, lehetőségeit” (Gayer 1986). Vagy ahogyan a szociálismunkás-képzés konkrét formáját kidolgozó szerzőpáros meghatározza: „A képzés célja olyan szakemberek képzése, akik egy megreformált szociálpolitikai rendszer különböző pontjain, megfelelő szaktudással, tudatosult értékkel és érett személyiséggel képesek arra, hogy hozzásegítsék a hozzájuk fordulókat adott problémáik megoldásához, enyhítéséhez” (Hegyesi-Talyigás 1986).

Az első családsegítő központok megnyitásának évében, 1985 második felében elindul az ELTE-n a levelező, posztgraduális szociológus–szociálpolitikus-képzés, a Gyógypedagógiai Főiskolán a mentálhigiéniai kiegészítő képzés. (Csak zárójelben: hivatalosan s nevében, részben belső tartalmában sem vállalta fel egyik sem a „social worker”-képzést, melynek szükségességéről az intézményrendszer-reformerek szóltak, melynek intézményei éppen születőfélben voltak.) Néhányan megpróbálták egyben tartani a reformcsomag néhány elemét (intézmények-szakma-képzés), igen részleges sikerrel. „...a jelenlegi szociális apparátusok helyzete, felkészültsége, a szervezetek állapota nem nyújt megfelelő kiindulási alapokat a képzés számára. Viszont világosan kell látni, hogy a képzés és a továbbképzés nem oldja meg a problémákat az egész szociális igazgatás és ellátószolgálatok szemléleti és szervezeti reformja nélkül” (Gayer 1986).

Hosszú vajúdas és viták után 1987-ben létrejött az ágazati „főhatóság”, a Szociális- és Egészségügyi Minisztérium, s mellette a Szociális Szakképzési Bizottság (lásd ez utóbbiról részletesebben Hegyesi 1994). Az említett képzések elindulása távolról sem jelentette azt, hogy lezárultak a képzéssel, a szakmával kapcsolatos viták, sőt. Folytatódott a szakma legalizálásáért, elismeréséért, helykereséséért folyó küzdelem. „...De hát azért valamennyien tudjuk, hogy itt egy új szakma alakul ki, a szociális munkásoké. Világos, hogy speciális oktatásra van szükség, több éve mondják már ezt. Az illetékes minisztérium összehív ugyan egy értekezletet ebben az ügyben. Jelen van az illetékes miniszterhelyettes is, ott ülnek vagy húszan az asztal körül, szakemberek, különféle intézményekben tanító emberek, a miniszterhelyettes pedig azt mondja: mielőtt elkezdenék megbeszélni, milyen is legyen az oktatás, azt azért tudni kell, hogy az elkövetkező időszakban semmilyen új intézményt nem áll módunkban létrehozni. Minthogy nincs rá pénz. Több embert nem tudunk fizetni, mert erre sincs pénz. Több hallgatót nem tudunk fölvenni, mert a keretek fixek” (Ferge 1987).

A frissen létrejött képzések, intézmények bázisán elkezdődött a szakma, a résztvevők más irányú érdekvédelmi, nyomásgyakorló szerveződése is.

A TIT Pest megyei Szervezete Pedagógiai Szakosztálya és az ELTE BTK Közművelődési Tanszéke által 1986-ban szervezett, úgynevezett Családpedagógiai Tábor folyamányaként 1987-ben a TIT és az ELTE BTK közös szervezésében (néhány lelkes, aktív emberről van itt is szó) működni kezdett az úgynevezett Szociálpedagógia Műhely, s 1988-ban az ELTE hallgatói, tanárai létrehozták a Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesületet, ugyanez év októberében megalakult a Szociális Munkások Magyarországi Egyesülete (a Hazafias Népfront infrastruktúráját felhasználva), (A szociális munkások egyesületének szükségessége elsősorban a családgondozók körében merült fel az elmúlt években [HNF Családgondozók Klubja]. Igényüket egy szakmai közösség kialakítására az a tapasztalat érlelte meg, hogy az intézményi széttagoltság és az ebből eredő érdekek ellentétessége munkájuk hatékonyságát, eredményességét gátolja (Lukácsné-Zám 1986), végül 1989-ben Szekszárdon megindult az immár nevében is első, általános szociálismunkás-képzés (ez utóbbi tanulságos történetéről lásd Szöllösi 1990). 1990-ben megszervezik a Szociális Szakképzési Bizottság ajánlására az úgynevezett Soproni Kon-

ferenciát, amely megpróbálja tisztázni és helyére tenni az addigi külső-belső konfliktusokat, lezáratlan szakmai, szakmapolitikai kérdéseket.

„A szemléletbeli különbségek elsősorban a társadalomtudományi és az egészségügyi szemléletű megközelítés között feszültek. E vita hátterében az a természetes törekvés áll, hogy egy saját identitást teremteni kívánó új szakma mindig és mindenkor szembekerül azzal a feladattal, hogy elhatárolja magát a már meglévő társszakmáktól (így például a védőnői és területi ápolónői, gondozónői szakmáktól is). A vitában kiderült, hogy ez a szakmai identifikáció-keresés az egészségügyből jött szakemberektől sincs távol, csakhogy kollégáink az egészségügyben tapasztalható felnőtt ápolóhiányt kívánják pótolni a szociálmunkás-képzéssel. Ez az érdekérvényesítési törekvés is érthető és méltányolandó” (Talyigás–Hegyesi 1990).

A képzés és a hivatalos szakmává alakulás folyamatában a soproni konferencia maga is fordulatot jelent, de egyben már része annak a fordulatnak, amelynek eredményeként ugyanabban az évben, 1990 szeptemberében öt felsőfokú intézményben elindul a nappali szakosított, illetve általános szociálmunkás-képzés. Ezt követően egy másik szinten folyik tovább a helykeresés, a küzdelem immár nemcsak a szakma hivatalos elismeréséért, hanem adott posztokon kötelező képzettségi feltételként történő előírásáért. *„...Meg kell tanulnunk szakmapolitikát csinálni. Ki kell mondanunk azt is, hogy a szociális munkásnak megfelelő képesítéssel kell rendelkeznie. Ez sem könnyű feladat. Ugyanis arról van szó, hogy több mint tízezer nem főiskolás korú embernek kellene ismét beülni az iskolapadba, és felkészültségét bizonyítani vizsgabizottság előtt. ...A szociális munkások érdekvédelmében és képzésében érdekelt egyesületek közös javaslata arra kérte a minisztert, hogy a szociális törvényhez kapcsolódó miniszteri rendeletben mondja ki, hogy szociális munkás munkakört csak adekvát képesítéssel rendelkezők tölthetnek be. Az adekvát képesítések körének lezárásával bízza meg a Szociális Szakképzési Bizottságot. ...A rendeletben leírtak szerint gyakorlatilag bármely humán diplomával rendelkező személy betölthet szociális munkás munkakört, és nem szükséges szakirányú ismereteket szereznie ahhoz, hogy szociális munkás legyen”* (Kozma 1994). Az 1994 elején megjelenő Népjóléti Minisztériumi rendelet kötelezővé tette meghatározott posztok betöltésénél a szakirányú felsőfokú végzettség meglétét, megszerzését, az intézmények számára erre vonatkozó szabályokat írt elő.

A vázlatosan ismertetett történet kapcsán néhány kérdés óhatatlanul megfogalmazódik. Csupán felsorolásszerűen: vajon megvalósult-e, s ha igen, akkor hogyan, mely részleteiben az a szociálpolitikai reformcsomag, amely több mint tíz éve sürgetően felvetette egy új szakma létrejöttének a szükségességét is? Vajon megvalósultak-e azok a szemléletbeli változások a szociális ügyekre vonatkozóan, amelyekre oly nagy hangsúlyt helyeztek az akkori/mai reformerek? Vajon létrejöttek-e az adekvát intézmények, a hazai szociálpolitika azon intézményei, melyek az új szellemiség hordozói, az új szakemberek munkahelyei? Megtörtént-e a magyar szociálpolitika szervezetrendszerének átalakulása? E „nagy kérdések” – amelyekre a választ talán ideje lenne megkeresni, most ezt mi sem tesszük – témánk szempontjából „csupán” azért merülnek fel, mert e folyamatok, ezek torzulásai, elkanyaro-

dásai, megtorpanásai jelentik azt a közvetlen környezetet, amelyben a vizsgált új szakma megszületése lejátszódott, amelynek céljaihoz kapcsolódott a létrejötte, s amelynek torzulásai határozzák meg e szakma folyamatosan, nap mint nap érzékelhető belső és külső válságait, ellentmondásait.

II.

A vizsgálatról

Eredeti terveink szerint az országban eddig, az elmúlt években szociális, szociálpolitikai felsőfokú képesítést szerzett szakembereket reprezentáló sokaságra terjedt volna ki a vizsgálat, azonban a kutatásokat is érintő forrás-csökkenés következtében végül egyetlen iskola, az ELTE levelező tagozatán eddig végzett hallgatók körében próbáltunk kérdéseinkre választ kapni. 1988-ban végzett az első évfolyam, azóta a kimutatások szerint összesen 178 fő kapta meg itt második diplomáját. Postai levelünkre és kérdőívünkre pontosan 58 fő küldött vissza értékelhető választ. Ez az arány a nemzetközi és hazai postai kérdőíves felmérésekkel összehasonlítva jónak mondható, számunkra azonban mégis igen kevésnek tűnik. Ez egyben azt is eredményezi, hogy különösebb csoportosításokra e kis csoporton belül már alig van lehetőség, általánosításokra is csak azért lehet alkalmunk, mert számos háttérbeszélgetés, interjú, több éve gyarapodó külső-belső információfolyam áll konkrét kérdőív-feldolgozásunk háttérében.

(Eddigi munkánk nagyobb léptékű folytatásaként kínálkozik Lévai Katalin és Horváth Ágota azonos témájú, kérdőívünket továbbfejlesztő empirikus szociológiai kutatása.)

Az 1988–1994 között végzett egy-egy évfolyamból közel ugyanannyian válaszoltak, ilyen szempontból egyenletes eloszlásúak (7–10 fő), lakóhely és nem szerinti eloszlásuk is megegyezik az alapsokaságéval. A válaszadók két harmada nő. Átlagos életkoruk 30 év.

Települési, származási mobilitás

Magától értetődő, hogy az iskola a társadalmi mobilitás egyik legfontosabb eszköze. Különösen érzékelhető ez a városi, fővárosi intézmények esetében, ahová sokszor azért is jönnek tanulni a diákok (amellett, hogy gyakran csak itt található a választott szakmára képesítő oktatás), mert a tanulás éveit alatt meg lehet teremteni azokat az életkereteket, szert lehet tenni azokra a mindennapi és szakmai ismeretekre, kapcsolatokra, amelyek szükségesek a városba költözéshez. A másik fontos tényező természetesen a munkaerőpiaci helyzet: a települési struktúrában hol, milyen munkahelyek, munkavégzési lehetőségek találhatók, van-e a városokban, a fővárosban olyan kereslet, amely elszívó hatást gyakorol, vannak-e a kisebb településeken olyan munkaszervezetek, munkahelyek, ahol igénylik a – például esetünkben – kétdiplomás, felsőfokon képzett szociális szakembereket.

A vizsgálatban résztvevők közül legtöbben valamelyik vidéki városban születtek, de nagyjából kiegyensúlyozottan közel egy harmaduk budapesti, illetve falusi születésű. Jelenlegi lakóhelyük ettől lényegesen eltér, alig maradtak közülük a falvakban, többségük városba költözött, azonban nem a fővárosba. Talán meglepő, de Budapest nem szívta el őket munkahelykínálatával, annak ellenére, hogy az oktatás négy éve során bizton működött ez a kihívás, „csábítás”. Ennek értékelésekor mindenesetre azt is számításba kell vennünk, hogy posztgraduális képzésen résztvevőkről van szó, akiknek már a tanulás előtt és alatt is volt valahol munkahelye, sokszor családja, egyfajta egzisztenciája, s fiatal felnőtt korukból adódóan első, döntő mobilitási lépéseiket ekkorra már megtették.

Többségük ma már házas. Házastársuk többnyire szintén diplomás, nem vezető beosztású szellemi munkát végez, néhány esetben rokon szakmában dolgozik. Néhányan második házasságukban, kis részük elváltan él. Kevés közülük, akinek nincs gyereke, többségük egy- vagy kétgyermekes, de az átlagosnál többen vállaltak közülük három gyereket, s ez a szám, életkorukat tekintve még nőhet is. Az átlagosnál inkább magasabb gyermekszám egyben azt is mutatja, hogy e csoportban mintha erősebben működne egyfajta „humán életfelfogás”, mint az egyébként regisztrálható erős mobilitási-továbbtanulási attitűd, mely bizony az alacsony gyerekszámban is („legfeljebb egyke”) vissza szokott tükröződni.

Sokszor tapasztalható bizonyos humán szakmák esetében, hogy „rejtett motivációk”, nehezen feldolgozható belső-külső jelenségek készítenek az embereket arra, hogy az adott szakmát vagy képzést válasszák. A képzésen, szakmaválasztáson keresztül kísérlük meg jobban megismerni, esetleg megoldani addig megoldhatatlannak tűnő problémáikat. Ezeket a „rejtett motivációkat” a kutatásunk e részében használt eszközökkel nyilván nem lehet jól kitapogatni, legfeljebb néhány jelzésig lehet eljutni. Ezek azt mutatják – gyakorlati tapasztalatainkkal egyezően –, hogy csak egy kisebbség esetében vélelmezhetőek ilyen speciális egyéni, családi tényezők. Szülői, családi háttérüket tekintve – az átlagoshoz hasonlóan – egy kisebb részüknek (egy nyolcaduknak) nem volt jelen az édesapja a gyermekkor éveiben, mert elváltak a szülők, vagy korán meghalt az apa. Minden második kérdezettnek mára már meghalt az édesapja (emékeztetőül: a kérdezettek átlagos életkora nem több 30 évnél), kisebb részüknek nem él már az édesanyja. A szülők ma már szinte kivétel nélkül nyugdíjasok.

A szülők többsége falusi születésű, de gyerekek többsége már nem ott jött a világra, a szülők közben már megtették a maguk településváltásait. Az apák egy ötöde, az anyák több mint egy harmada alapfokú végzettségű, a többiek többsége középfokú végzettséggel rendelkezik. A szülők legmagasabb iskolai végzettsége egészében nem jobb az átlagosnál, jellemzően alacsonyabb viszont a fővárosi egyetemeken nappali tagozatos hallgatóiénál. Ennek hátterében ott találhatjuk a levelező tagozatosok sajátosan eltérő verbuválódását (nekik általában még jobban meg kell küzdeniük, a már végzett munka mellett a kívánt diploma megszerzéséért), de valószínűleg a választott szakma relatíve kisebb vonzerejét, presztízsét is a magasabban képzett, vezetőállású szülők, társadalmi csoportok körében. Az iskolázottságnak több-

nyire megfelelően az apák többsége fizikai munkát végzett élete végéig. Az anyáknak viszont közel fele valamilyen szellemi foglalkozásból ment nyugdíjba.

A szülők vagy a mára egyedül maradt szülő jelenlegi anyagi helyzete – gyerekek megítélése szerint – inkább szűkös (33%) vagy legfeljebb, úgy mond, elfogadható (41%). Mintegy egy harmaduk szűkebb vagy tágabb családjában van olyan valaki, aki rendszeres, napi gondozásra szorul, s többüknek ez konkrét napi feladatot is jelent. Nincsenek kevesebben azok sem, akiknek a családtagjai valamilyen szociális segítséget vettek igénybe az elmúlt időben vagy vesznek igénybe jelenleg is (sérült, rokkant, munkanélküli, önkormányzati segélyezett stb.).

Havi nettó fizetésük jelenlegi főmunkahelyükön átlagosan 32 ezer forint. Csak feltételezhetjük, hogy szakirányú felsőfokú végzettség nélkül ez esetleg még alacsonyabb lenne. Saját ítéletünk szerint ennél jóval többet, átlagosan nettó 51 ezer forintot kellene kapniuk jelenlegi munkájukért. Ennek híján jelenlegi keresetüket – másokhoz hasonlóan – pluszmunkával próbálják kiegészíteni munkaidőn túl. Úgy jutnak jövedelmük egy ötödéhez, összesen havonta 40 ezer forinthez. Egy főre jutó nettó jövedelmük 1995 közepén 22,5 ezer forint, az „alsó-közép” kategória jellegzetes szintjén mozog – nem szegények, de a jómódtól is igen messze állnak.

Munkahelyi mobilitás, munkavégzéshez kötődő motivációk, aspirációk

Nem nappali oktatási formáról lévén szó, természetesnek is tekinthető, hogy mindenkinek volt már munkahelye az egyetemi tanulmányokat megelőzően is, és alatta is. Saját értékelésük szerint egészében megfelelőnek, sikeresnek tűnik az a munkahelyi út, amelyet ennek során, az egyetem elkezdése előtti időtől máig megtettek. Minden eddigi munkahelyük különböző szempontok szerinti értékelése alapján a következő kép rajzolódik ki: a bejárt munkahelyekkel való elégedettségük fokozatosan növekszik, szinte minden fontosabb szempont szerint. Leginkább a szakmai munka lehetőségének a megítélése javult az eddig bejárt munkaút során, s ez nyilván a továbbtanulásnak is köszönhető. De szerepe lehet ebben a belerázódásnak, a válaszokban szégyenlősen külön nem említett előbbrejutásnak is a munkaposztok sorában, egyfajta beilleszkedés is ott lehet az egyre pozitívabb értékelés hátterében. Visszafogottabb, inkább közepes, bár lassan javuló az elégedettség a keresetekkel, a munkakörülményekkel, a munkahely szellemével, az ottani vezetési stílussal. Szintén nem túl jónak s a kezdetekhez képest egészében még némileg rosszabbodónak is tekinthető a munkatársakkal való kapcsolat megítélése. Ezek a tényezők további, talán inkább szakmai jellegű munkahelyváltások keresését vagy a környezethez képest egyfajta szakmai munkába zárkózás alternatíváját vetítik előre.

Kinek-kinek megvannak a maga, rá jellemző preferenciái, elképzelései, elvárásai, amikor munkahelyet választ, munkahelyet változtat. De az is jelentéssel bírhat, hogy egy csoport azonos-hasonló szakmában dolgozó, azonos képzésben részt vett ember milyen szempontokat tart fontosnak vagy

éppen kevésbé fontosnak az ilyen döntések meghozatala során. Ezek lehetnek inkább anyagi szempontok (fizetés, juttatások stb.), lehetnek nagyon gyakorlatias, egyéb szempontok (lakóhelytől való távolság, választási lehetőségek hiánya, munkahelyi gyermekintézmények megléte stb.), lehetnek a munkakörülményekre vonatkozó preferenciák (felszereltség, jó munkahelyi légkör, emberi hangulat, munkabeosztás stb.), de lehetnek az előrejutásra, szakmai karrierre, s távolról sem utolsó sorban a végzendő munkára vonatkozó elvárások. Ezeket a kérdéseket vizsgálva válaszadóink motivációi egyfajta mérsékelt, de határozott „szakmai elhivatottság” képét mutatják számunkra. A munkahelyválasztásnál, változtatásnál a legfontosabb szempontok számukra mind a szakmához, szakmai munkához kötődnek. Elsősorban az számít, hogy mivel foglalkozik az adott munkahely, milyen a szakmai munka lehetősége, van-e jó szakmai vezetés, megfelel-e a végezendő munka a nehezen megszerzett szakmai képzettségnek. Legkevesbé számított viszont az ilyen döntések meghozatalakor az olyan gyakorlatias szempont, mint a lakóhelyhez való közelség (talán azért, mert ezt viszonylag adottnak tekintették, s fel sem merült komolyan valami más) és az előrelépés lehetősége. Hogy utóbbi kevésbé az, azt mutathatná, hogy a tudatos karrierépítésnek ebben a csoportban nincs éppenséggel nagy jelentősége, a tényleges karrierutak azonban ennek ellentmondani látszanak. A válaszok szerint közepesen fontos volt a döntések során az anyagi körülmények, jövedelmi lehetőségek mérlegelése vagy a humán szakmákban érzékenynek számító, munkahelyi társashangulat, illetve tisztán az emberek segítségének vágyaként megjelenő altruista, karitatív motívum. A különböző karitatív szervezetek laikus aktivistái körében vagy akár az igazgatási munkakörökben dolgozó, de felsőfokú szakképesítéssel nem rendelkező, szociálpolitikai ügyekkel foglalkozóknál valószínűleg némileg más motivációs késztetéseket találunk.

A nem is olyan régen új szakmát kitanultak munkahelyválasztásai, váltásai természetesen még nem tekinthetők lezártak, sőt. Továbbra is feltételezzük, hogy az oktatás, a szakmai képesítést bizonyító diploma megszerzése sok esetben nem csupán megkönnyíti, hanem generálja is az ilyen váltásokat, a pályaut módosításait. Ennek pontos bizonyításához azonban az eltelt idő még viszonylag rövidnek tűnik. Van azonban egy ehhez kapcsolódó másik kérdés is, nevezetesen, hogy vajon egyáltalán a szakmában maradnak-e azok, akik szakmai végzettségre tettek szert, avagy a körülmények hatására, illetve saját, egyéni szempontjaikat mérlegelve esetleg pályát módosítanak, munkahelyet vagy esetleg szakmát is váltanak. Nem lezárt, sőt igen aktív mobilitási szakaszra, periódusra utal az, ahogyan a válaszolók maguk megítélik, hogy vajon öt éven belül ugyanitt fognak-e dolgozni, illetve a szakmában maradnak-e. Csak valamivel több mint egy harmada állítja határozottan, hogy szerinte maradni fog, a többiek fele-fele arányban vagy úgy nyilatkoznak, hogy szerintük biztosan nem itt lesznek öt év múlva, vagy bizonytalanok ebben a kérdésben: lehet, hogy igen, lehet hogy nem. Ez még akkor is így van, ha azt is látjuk, hogy jelenlegi munkahelyükkel, végzett munkájukkal inkább elégedettnek tűnnek, mint nem. Lehet, hogy egy részük azt is számításba veszi, hogy ennyi idő alatt meg is szűnhet az adott munkahely, s bizonytalan, hogy vajon ő maradhat-e, dolgozhat-e ugyanott.

Igen jellemzőnek tartjuk, hogy a válaszadók közül a többség a jelenlegi munkahelyén kiemelkedően az önállóságot szereti, illetve azt, hogy alkotókezdeményező munkát végezhet. Csak ezután következik az értékelésben az, hogy munkája során emberekkel, csoportokkal foglalkozhat. Amit viszont legkevésbé kedvelnek, az jellegzetesen a bürokrácia, a sok adminisztrációs kötelezettség. Viszonylag sok helyen gondot okoz számukra a munkahely jelenlegi szellemisége és a különböző munkahelyi konfliktusok sora.

Az oktatás helye, szerepe a szakmai orientációban, a pályaut alakulásában

Gyakorlati tapasztalat, hogy akik tovább akarnak tanulni, gyakran nem egyszerűen „beesnek” az iskolába, hogy ők most itt szeretnének tanulni, hanem már korábban érdeklődnek, vagy valaki – sokszor egy-egy már végzett munkatárs – felhívja a figyelmüket erre a lehetőségre, ösztönzi őket, hogy vállalják a munka melletti tanulás minden nyűgét-baját. A válaszok ezt a benyomást látszanak megerősíteni. A volt diákok egy harmada jelentkezett úgy, hogy csak a felsőfokú tájékoztatóból értesült e lehetőségről. Többségük valamilyen informális, személyes úton, baráttól, ismerőstől, munkatárstól vagy éppen már itt tanuló diáktól hallott erről az oktatásról, és gondolkodott el azon, hogy ő is jelentkezzen-e. Ilyen értelemben „híre van”, presztízse van az oktatásnak, s ez vonzerőt gyakorol, biztosítja az utánpótlást, érdeklődést, azt hogy az érdeklődők megtalálják ezt a képzési formát. Ugyanakkor azt gondolnánk, hogy ez tipikusan olyan szakmai képzés, ahová nem „hobbiból” jönnek a fiatalok, hanem sokszor azért is, mert már dolgoznak valahol – ne feledjük, posztgraduális oktatásról van szó –, és a munkahely megköveteli tőlük a szakmai továbbtanulást, a szakirányú diplomát. Gondoljunk csak arra, hogy ezen a szakmai területen milyen sok posztra vonatkozóan születtek meg az elmúlt időszakban éppen a kötelező szakmai képzettség szintjére vonatkozó jogszabályi előírások. Mindez azonban nem nagyon tükröződik a válaszokban.

Két válaszadó kivételével senki nem mondta, hogy hivatalosan kötelező lett volna számára a szak elvégzése, s csupán egy ötödük válaszolta, hogy ugyan nem volt kötelező, de azért ajánlatos volt itt továbbtanulnia, diplomát szereznie. A többiek szerint ezt így nem ajánlották, hanem saját belátásuk, érdeklődésük alapján döntöttek a második diploma megszerzése mellett. Ez a hallgatók motiváltságát tekintve öröndetes tény, azonban a szakma és a szakmai posztok professzionalizálódása szempontjából kissé elgondolkodtató. Azt mutatja, hogy a felsőfokú szociális szakmai képzés első éveiben sokkal inkább a különböző intézményekben dolgozók egyéni igénye határozta meg, hogy saját erejükből magasabb szintre emelik-e ilyen irányú szakmai tudásukat, s intézményesen a munkahelyeken ilyen igények még nem jelentek meg ekkor, legfeljebb „megengedték”, hogy dolgozójuk tanulhasson. Sajnálatosnak is tekinthető, hogy ezen csak a jogszabályi előírások változtattak a legutóbbi időben. (Bár kétségtelen, hogy a lépéshátrány ellenére ma már az intézmények professzionalizálódása is előbbre jutott e tekintetben.)

De mi is készítette e fiatal, már dolgozó embereket, hogy egy ilyen kép-

zésen részt vegyenek, éveket töltsenek még az iskolapadban? Ezt firtató kérdésünkre adott válaszaik alapján érdekes kép rajzolódik ki előttünk. Első helyen a „tanulás, tudás vágya” áll, nevezetesen az, amit úgy fogalmaztunk meg válaszlehetőségként, hogy „Azt gondoltam, hogy tanulmányaim segíthetnek megérteni az általános társadalmi problémákat”. Ennek súlya, fontossága messze megelőzi a válaszok sorában az olyan praktikus, közvetlen haszonra utaló motivációkat, okokat, mint a szakmaváltás miatti, a munkahelyváltás miatti vagy a konkrét szakmai előmenetel miatti továbbtanulás. Második helyen nagyon is gyakorlatias ok szerepel, nevezetesen, hogy a tanulás majd segíti az addigi szakmai munka további elvégzését. Ez tehát nem egy megváltoztatásra irányuló motiváció (munkahely, szakma) vagy karrier-motiváció, hanem a már végzett mindennapi munka javítására irányuló törekvés, remény. Érdemes még megemlíteni, hogy a közepesen fontos motívumok között szerepel az is, hogy valaki „ismerte a szakon oktató tanárok munkásságát”. Ez ismételten azt mutatja, hogy a szakmai-emberi „befektetett tőke” mérhetően működik egy-egy oktatás vonzerejének kialakulásakor.

Kérdés, hogy így, utólag visszatekintve vajon mennyiben valósultak meg a volt hallgatók elképzelései? Leginkább a szakmai ismeretek gyarapodásában látják a legnagyobb hasznát a végzetek, s ez feltétlenül jó dolog. De pozitívnak értékelik azt is, hogy sikerült jobban megismerniük az általános társadalmi problémákat, vagyis éppen azt, ami oly fontos szerepet játszott eredeti továbbtanulási döntésük során is. E válaszokban is tükröződik, hogy „karrier-elvárás” kevéssé játszott szerepet a hallgatóknál. A szakmai előmenetelben, munkahelyváltásban – válaszaik szerint – nem játszott meghatározó szerepet az oktatás. Ha azonban nem a verbális válaszokat, hanem a konkrét munkautakat vizsgáljuk, akkor – mint látni fogjuk – ettől kétségtelenül eltérő képet kapunk. (Mintha működne egy „mit illik” és „mit nem illik” válaszolni az előmenetellel, karrierrel kapcsolatban.)

Karriertípusok

Ha a karrierutak végét (kérdéskori végállapotát, amely még messze nem azonos a tényleges beérkezéssel) tekintjük, akkor azt mondhatjuk, hogy a felsőfokú oktatás, „az iskola” formálisan elérte célját, „hatékonyan funkcionált”: a válaszadók közel fele valamilyen vezető, irányító funkcióban dolgozik (ez konkrétan családsegítő vagy gondozási központ vezetői, polgármesteri hivatali, minisztériumi egységvezetői posztokat jelent). Egy másik jellemző csoportjuk (egy ötödük) valamilyen felsőfokú oktatási intézményben oktató, ennél kevesebben dolgoznak jelenleg beosztottként közvetlenül a „terepen” (családgondozóként, nevelőtanárként), s néhányan megmaradtak középiskolai tanári foglalkozásuknál. Igazi pályaelhagyó (jellemzően vállalkozó) lett a válaszadók egy tizede.

A vezető-irányító pozícióba kerültek esetében a karrierutakból megállapítható, hogy – némileg ellentétben a saját válaszokkal – igenis fontos szerepe volt a „papírnak”, a (második, szakirányú) diploma megszerzésének e pozíció elnyerésében. Többségük diplomával a kezében foglalhatta el e poszt-

tot, de vannak, akik már az oktatás során ilyen pozícióba kerültek a diploma megszerzésének ígéretével (ezzel a feltétellel). A felsőfokú oktatóként dolgozók mindannyian az egyetem elvégzése után, többnyire nem is közvetlenül utána jutottak el eddig, s a karrierutakból kiolvashatóan, némileg meglepő módon, ez a státus magasabb, előkelőbb helyet foglal el a pozíciók sorában, mint egy-egy intézmény vezetése. Az egyetem után is beosztottként szociális munkát végzők esetében tűnik leghitelesebbnek az a motiváció, hogy az ismeretek bővítése, az új ismeretek, készségek megismerése vezérelte a levelező oktatásban való részvételt. Egy részük korábban is már ilyen munkát végzett, itt csak „hozzátanult” (esetleg felkészülve egy még be nem következett váltásra), másik részük pedagógusi, egészségügyi vagy egyéb területről váltott át ennek az oktatásnak a segítségével szociális típusú munkára.

Meg kell jegyezni, hogy a karrierutak visszaigazolják a szakmának azt a jellemzőjét, hogy a betölthető munkahelyek zöme a városi státusú településeken található, ami azonban nem jelent főváros-centrikusságot. Intézményvezetői (és persze beosztotti), illetve felsőfokú oktatói posztokat egyaránt találnak a végzetek a fővároson kívül is, sőt úgy tűnik, hogy a kisebb településeken viszonylag könnyebb ezzel a (második) diplomával vezető pozíciót elérni.

Honnan jöttek az e pályára érkezők? Kezdjük az elején, az első munkahelyeknél, munkaköröknél. Egy-két nagy foglalkozási csoport jelölhető meg az induláskor: egészségügyben, szociális otthonokban dolgozó ápolónők, valamint tanárok, intézeti, kollégiumi nevelők, művelődési házak népművelői és (mint látni fogjuk) gyári szakmunkások, technikusok. Ők teszik ki a válasszadók négy ötödét. Elvértve akadnak olyanok, akik rögtön családgondozóként kezdtek, s egy-egy jogászként, közgazdászként, mérnökként munkába állót is találunk. Ez távolról sem jelenti azt, hogy az egyetemre jelentkezők ilyen foglalkozásokat űztek a kérdezetek.

A felsőfokú képzés mobilitási (karrierépítési) funkciója szépen megfigyelhető az ápolónők esetében, ahol a lépcsők jellegzetesen a gyakorló ápolástól a polgármesteri hivatalok posztjai irányába, illetve a gondozási központok, (időseket, fogyatékosokat gondozó) szociális intézmények vezető posztjai felé vezetnek. Ők már – jellemzően szintén munka mellett, levelező tagozaton megszerzett – főiskolai oklevéllel, és az említett hivatali vagy vezetői státusszal rendelkeznek, vagy annak közelébe érnek, amikor egyetemi tanulmányaikat elkezdik. A második diploma megszerzésével stabilizálják helyzetüket tovább, „magasabbra” talán nem is léphetnének, azóta zömmel ugyanott dolgoznak.

A különböző pedagóguspályákról érkezők karrierútjai sokkal változatosabbak, hosszabbak is, jelenlegi helyzetük is igen különböző. Itt sokkal kevésbé figyelhető meg a lépcsőkön való egyenletes „felfelé” lépegetés (bár erre is van példa), a hangsúly sokkal inkább a szakmai pályamódosításon van, illetve valóban a végzett munka elmélyítésének igényén. Ennek során az egyetem egy lehetséges, de nem egy az egyben működő „emelő”. Ugyanakkor inkább a ő körükből kerülnek ki azok, akik idővel, sok lépést követően felsőfokú intézmények oktatói lesznek, s ez – mint említettük – a legmagasabb státusnak tűnik a karrierutak alapján.

Egy külön jellegzetes karriertípusként kell említeni azokat, akik valamilyen politikai funkciót, munkakört töltöttek be az előző rendszerben, s onnan jöttek e pályára. Kutatási hipotézisük az volt, hogy a rendszerváltás körüli időszak egyik sajátos – érdekes módon, máig nem vizsgált – foglalkozási mobilitási folyamatát jelentette, hogy sok tízezer politikai posztot betöltő „egyszerű” embernek (s itt most nem a sokat emlegetett elitről van szó) váltania kellett, s ez a helykeresés érintette a szociális szektort is. Részben azért, mert voltak/vannak közös kapcsolódási pontok („emberekkel kell foglalkozni”, társadalmi problémákra kell reagálni, hivatalközei, de nem hivatalnoki munka stb.), és nem elhanyagolható az a tény sem, hogy éppen ebben az időszakban kezdett kiépülni az az új szociálpolitikai, szociális hálózat az országban (s itt ismét fontos a decentralizált jelleg), mely új posztokat, helyi pozíciókat nyitott meg többek számára. (Ez az időbeli egybeesés szélsőséges, adminisztratív eszközöket próbált ki, az „összeomlás” előtt felső szintű politikai döntéssel „átvezényeltek” embereket a sebtében kreált intézményekbe...)

A karrierutak ilyen szempontú vizsgálata visszaigazolja kutatási hipotézisünket. A válaszadók több mint egy negyede tartozik ebbe a csoportba. Azonban ezen belül is természetesen különböző életpályák találhatók, melyekből két azonos súlyú típust érdemes kiemelni. Vannak, akik valamilyen gyár munkásaként kezdték (megjegyezzük, hogy ilyen jellegzetes pályakezdéssel szinte kizárólag ebben a csoportban találkozunk a vizsgáltak körében), majd a helyi KISZ, MSZMP, szakszervezet lépcsőin előrehaladva próbáltak „kitörni”, s e folyamat egyik eszköze volt számukra az iskola. Másik részük már eleve politikai jellegű tevékenységgel kezdte munkautját („soha nem dolgozott” – ahogy a népnyelv mondja), s ezt építgetve talált rá erre az oktatóhelyre, mint alkalmasnak látszó emeltyűre. Mindkét altípusra, az egész csoportra jellemző, hogy karrierjükben az iskola csak egy olyan állomás, amely nélkül is feltehetően befutották volna ugyanazt vagy valamilyen nagyon hasonló pályát. Jellegzetesen felülreprezentált körökben a jelenleg vezető-irányító pozíciót betöltő (ebben a rendszerváltás ezen a szinten igazán törést többségükönél nem okozott), s ezt a pozíciót jellemzően már az oktatás alatt vagy azt közvetlenül követően elfoglalják. Néhány „megtört” vagy inkább elkanyarodó pályára is találunk példát körükben, olyanokra, akik mégsem fejezik be az egyetemet. Ezek a válaszadók mind vállalkozók, menedzserek lettek. (Ahogy egyikőjük írja: *„Sajnálom, hogy félbemaradtak szocpol. tanulmányaim, amelyeket döntően ismereteim szélesítésére, a pályamódosítás reményével és szándékával kezdtem el. Még nem adtam fel teljesen azt a tervem, hogy szociológia/szocpol.-ügyben még valamikor kezdjek magammal valamit.”*)

Az iskoláról

Kíváncsiak voltunk arra is, hogyan „osztályozzák” így utólag a végzetettek magát az oktatást, illetve az egyes tantárgyakat ők hogyan minősítik. Az oktatás értékelése során a legjobb „osztályzatot” (4,0–4,1) a tanárok felké-

szültsége, attitűdje kapta – s ez a tanároknak biztosan jól esik. Az azonban már kevésbé öröndetes, hogy bizony csak valamivel jobb mint középest kapott a tantárgyak struktúrájával, a megkövetelt tudással vagy a későbbi munkára történő felkészítéssel való elégedettség. Ennél is rosszabb, 2,8-as osztályzatot kapott az oktatás szervezettsége. Ezen az eredményen nyilván az oktatásban résztvevők lepődnek meg a legkevésbé, hiszen egy teljes szakmai képzés első, kezdő éveinek hallgatóiról, tanáraitól, körülményeiről van szó – de azért nyilván érdemes elgondolkodni az ezekben a véleményekben tükröződő visszajelzésen.

Mit mutatnak a tantárgyi „osztályzatok”? Bevallom, számomra karakterisztikus és elgondolkodtató az egyes tantárgyakra, tantárgycsoportokra vonatkozó hallgatói értékelés. Magasan a legjobb osztályzatokat a társadalompolitika, a társadalomismeret, a társadalomtörténet és a szociológia kapták (4,5–4,3). Vagyis csupa olyan tantárgy, amelyeken keresztül valóban megvalósulhatott az, amit már a továbbtanulási motívumoknál is jeleztek a válaszolók, tehát a környező társadalom minél jobb megismerésének a vágya. Ugyanakkor ezek a tantárgyak a többihez képest talán kevésbé gyakorlatias tudást közvetítenek, vagy legalábbis nehezebb közvetlenül hasznosítani az ilyen típusú ismereteket a mindennapi munka során. Bár lehet, hogy tényleg éppen ez a fajta tudás, szemlélet, „rálátás” hiányzott, hiányzik oly sokaknak a szakmai munkavégzés mindennapjai során. E társadalomtudományi tantárgyaknál alacsonyabb, de azért a „jó”-hoz közeli értékelést kapott a mentálhigiéné, a pszichológia, illetve a közgazdaságtan, a jog és a politológia. Az viszont szerintem elgondolkodtató, hogy a volt hallgatók csak erős közepesre értékelik a terepgyakorlatokat, pedig ezek – függetlenül a későbbi munkahely jellegétől – alapvető fontosságú ismereteket hordoznak e szakmában. Csak közepes értékelést kapott a statisztika és a kutatómódszertan, miközben éppen ez utóbbira mondták a legtöbben azt, hogy szerintük ebből a tantárgyból több kellett volna. (Tehát nem valamiféle ellenérzés vetült rá az értékelésre, inkább egyfajta hiányérzet.) Az egyik oldalról nyilván szerepet játszik az értékelésekben, hogy miből tudott ténylegesen, ütőképesen érvényes ismereteket nyújtani a képzés, mely területeken volt már az indulásnál elegendő – vagy annak tűnő – emberi és tudástőke a szakmai képzéshez, s mely területek tudnak csak ennél fokozatosabban, lassabban, nehezebben kiépülni. A másik oldalon viszont az értékelések iránya egyben rámutathat az iskola olyan sajátos orientációjára, amely éppen a szakmakezdés miatt a szokásosnál is nagyobb szerepet játszhat a szakma egésze karakterének kiformálódásában.

De vajon milyen munkahelyi-szakmai orientáció jellemzi ma a szakon végzetteket, illetve hol s mit is dolgoznának – a szakmán belül – a legszívesebben? Bizonyos jelek azt mutatják, hogy a vonzódás sokkal inkább elméleti irányú, mint gyakorlati, s ez persze annak is betudható, hogy a „szakma születésének” éveiben valóban jelentős gyakorlati célként fogalmazódik meg a majdani „oktatók oktatásának” a feladata. De adódhat ez az oktatás felépítésének hangsúlyaiból, arányaiból is, illetve abból, hogy elsősorban milyen tevékenységek iránt keltették fel a résztvevők érdeklődését. A válaszolók legszívesebben szociális munkásokat képző, szociálpolitikai oktató-kutató helyen dolgoznának, és legkevésbé szociális alapellátó vagy szakosított in-

tézményben. Ugyanakkor szívesebben dolgoznának nem önkormányzati, nem állami szervezetekben (melyek azért, tudomásom szerint inkább a közvetlen ellátás területén mozognak), mint az állami (önkormányzati) szociális apparátusban. Ez utóbbi munka tűnik a legkevésbé vonzóknak, népszerűnek a válaszadók körében. Persze kérdéses, hogy igazából melyikből is van jelenleg kevesebb vagy több eme induló szakmában: oktatóból–kutatóból-e vagy oktatást–kutatást végző munkahelyből, elhelyezkedési lehetőségből.

A szakmán belüli irányultságot tekintve az olyan, nagy intézményhálózattal rendelkező, kiépült formák jelentenek vonzerőt, mint a családsegítés, az ifjúságvédelem, illetve a gyakorlatilag alig létező lakóhelyi közösség-szervezés. Viszont nem szívesen végeznének gyámügyi, menekültügyi, börtön-utógondozói munkát, hiányzik a vonzalom az olyan nagy csoportokkal való foglalkozások iránt, mint az idősek, fogyatékosok, hajléktalanok, alkoholisták vagy akár a legszegényebbek segítése. Ez még akkor is furcsának tűnik számomra, ha számításba vesszük, hogy az oktatói–kutatói tevékenységek iránti vonzalom a jellemző, hiszen ebben az esetben sem mellőzhető a konkrét szakmai terepismeret, érdeklődés és személyesen végzett gyakorlati munka.

Néhány zárógondolat

Végezetül megemlítenék néhány olyan megfigyelést, amely kevésbé a kitöltött kérdőíveken, inkább a személyes beszélgetések, interjúk információin alapul. Az egyik ilyen észrevételem, hogy a hazai szociális munkás „társadalmat” időről időre eléri a politikai indíttatású szakmaváltási, mobilitási hullámok egyike-másika, mély nyomokat hagyva ezzel a szakma, a maga útját éppen csak kereső szakma összetételén, felfogásrendszerén, kialakulóban lévő értékrendszerén. Ilyen nagyobb hullámnak tekinthető a rendszerváltást közvetlenül megelőző és követő kiáramlás az összeomló pártapparátusokból, pártvezetésű oktatóintézményekből, az államigazgatás különböző posztjairól. Kicsiben ez folytatódik az egyes választások, önkormányzati választások időszakában is. Napjainkban pedig ismét „tömeges káderkérdésként” nehezedik egyes önkormányzatokra az elbocsátandó/elbocsátott egészségügyi dolgozók, pedagógusok elhelyezésének problémája, akik megint csak szociális szakmai képzettség nélkül lesznek résztvevői, szemléletformáló alakítói a haza szociálisellátó-rendszernek.

Egy másik említésre méltó folyamat, hogy a nyolcvanas évek második felétől és a kilencvenes években egyre felgyorsuló módon elindult a humán intézmények és dolgozóik „második gazdaságának” kiépülése, elsősorban alapítványok és egyéb, civil szerveződések létrehozásán és működtetésén keresztül. Ennek részletes vizsgálata egy másik tanulmány tárgya lehetne, itt csak annyit említenék meg, hogy mostani felmérésünkben is egyértelműen visszaigazolódtott: a főmunkahely mellett igen sokan aktívan részt vállallnak a szakemberek közül egy-egy civil szerveződés életében, illetve egyre kevésbé hagyhatóak figyelmen kívül e szerveződések a szociális munkások karrierútjainak megismerése, lehetőségeik értékelése során.

Mindkét említett folyamat önmagában ellentmondásban áll a szociális munkás szakma professzionalizálódásával, s valószínűleg csak a folyamatos, rugalmas és választékban is igen gazdag képzési struktúra lehet az az eszköz, amely a szakma tartalmának állandó újragondolásával, újradefiniálásával párhuzamosan áthidalhatja az e folyamatokban rejlő ellentmondásokat.

Rövid összefoglaló kronológia

- 1959 gyermekpszichológiai tanácsadók – szakemberek társadalmi kezdeményezésére
- 1968 Fővárosi Tanács VB.: minden kerületben létre kell hozni nevelési tanácsadót
- 1972 országos szabályozás a nevelési tanácsadókról (legalizálás)
- 1973 BGGYF pszichopedagógus-képzés
- 70-es évek: Bárczi Gusztáv Gógyapedagógiai Főiskola: szociális szervező levelezőképzés (időskorúak, fogyatékosok intézeti gondozásához)
- 1979. május első családgondozói konferencia
- 1979–1989 Családgondozói Klub (HNF keretekben)
- 1985 BGGYF mentálhigiéniai kiegészítő szakképzés
- 1985 ELTE levelező kiegészítő (posztgraduális) szociológus–szociálpolitikus-képzés
- 1986 TIT Pest megyei Szervezete Pedagógiai Szakosztály és ELTE BTK Közművelődési Tanszéke által szervezett Családpedagógiai Tábor
- 1987 TIT–ELTE BTK Szociálpedagógiai Műhely
- 1987 Szociális- és Egészségügyi Minisztérium létrehozása, Szociális Szakképzési Bizottság létrejötte
- 1988 Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület
- 1988 Gesztori Bizottság: közös minimumok, standardok, önálló szakmának kell tekinteni
- 1988. október Szociális Munkások Magyarországi Egyesületének megalakulása (a Hazafias Népfront infrastruktúráját felhasználva)
- 1989 Szekszárd általános szociálismunkás-képzés
- 1990 Szociális Szakképzési Bizottság: Soproni Konferencia
- 1990 ELTE nappali szakosított szociálismunkás- és szociálpolitikus-képzés
- 1990 BGGYF, Nyíregyháza, Szeged, Pécs–Szombathely általános szociálismunkás-képzés
- 1993 A családsegítés etikai kódexe (Családsegítő szolgálatok 1993. évi konferenciája, Siófok)
(„társadalmi munkás”, egyébként BASW)
- 2/1994. (I. 30.) NM-rendelet a személyes gondoskodást nyújtó intézmények szakmai feladatairól és működési feltételeiről.
- 1995. június a Szociális Munka Etikai Kódexének elkészülte (Magyar Családsegítők Országos Kamarája, Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Iskolaszövetség, Szociális Munkások Magyarországi Egyesülete)

Felhasznált irodalom

- B. Aczél Anna–Darvas Ágnes–Mányai Judit (1992): Szociálismunkás-képzés a Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskolán. In *Esély*, 5.
- Aranyiné Horváth Erika (1990): A hivatásos nevelőszülők alkalmazása és motiváció vizsgálata Pest megyében. Szakdolgozat.
- Bányai Emőke (1986): A nevelési tanácsadókban folyó családgondozás szociológiai vonatkozásai.
- G. G. Barnes (1991): Családtérápia és gondozás. In *Családtérápiás olvasókönyv-sorozat II.*, Budapest.
- Családgondozási Konferencia (1979): Pécs. *Családgondozási Füzetek*, Czente Gyula, Ferge Zsuzsa felszólalása.
- S. Faragó Magdolna (1992): A szociális képzésekről – oktatáspolitikai megközelítésben. In *Esély*, 5.
- Ferge Zsuzsa felszólalása a Szociális Munkások III. országos konferenciáján (1987). In *Családsegítők kézikönyve*, Budapest.
- Galambos Pál: Családsegítő Központ – Egy új intézményrendszer legitimációs törekvései a magyar közéletben. Szakdolgozat.
- Gayer Gyula (1967): *A pártfogó*. Budapest.
- Gayer Gyuláné (1986): Szociális munkások tevékenységét igénylő munkaterületek és ezek főbb képzési vonzatai. In *Szociálpolitikai Értesítő*, 1986/1. (Szociálismunkás-pálya és -képzés). MTA Szociológiai Kutató Intézete.
- Győri Péter (1988): Kisközösségi szociális kezdeményezések. In *Arat a magyar*. MTA Szociológiai Kutató Intézete.
- Hall, Tony (1989): *A szociális munkások felsőfokú képesítésének vizsgakövetelményei*. Kézirat OPI.
- Hegyesi Gábor (1994): *Az általános szociális munka modelljei*. Kézirat.
- Hegyesi Gábor–Talyigás Katalin (1986): Javaslat a szociális munkások képzésének megindítására. In *Szociálpolitikai Értesítő*, 1986/1. (Szociálismunkás-pálya és -képzés). MTA Szociológiai Kutató Intézete.
- Hilscher Rezső *szociálpolitikai írásaiból*. In *Esély*, 1990/3. Lombos Antal szerk.
- Bill Jordan (1992): Jótékony jó tanácsok. In *Esély*, 3.
- Bill Jordan (1992): Bölcs tanácsadás. In *Esély*, 4.
- Bill Jordan (1993): A szociális munka bemutatása. In *Esély*, 2–4.
- Kerecsi Klára (1992): Szociális munkás-e a pártfogó felügyelő. In *Esély*, 5.
- Kozma Judit (1994): Milyen a jó szociális munkás, avagy ki tud démont űzni? In *Esély*, 4.
- Körkérdés a szociálismunkás-képzésről (1993) 1992. In *Esély*, 4.
- Krémer Balázs (1995): *A rendszerváltás szociálpolitikája – a szociálpolitikai rendszer váltása*. Kézirat.
- Lombos Antal (1989): Hilscher Rezső szociálpolitikai hagyatéka. Szakdolgozat.
- Lukácsné Weiler Katalin–Zám Mária (1986): Néhány gondolat a Szociális Munkások Egyesületéről.
- Milfait Márta (1990): *Szociálpolitikai kezdeményezés: Ifjúsági Iroda*. Szakdolgozat.
- Müller, C. Wolfgang (1992): Társadalmi munkában dolgozó segítőtől hivatásos alkalmazott lesz. In Wolfgang C. Müller: *Hogyan vált a segítségnyújtás hivatássá?* Budapest: ELTE–T-Twins.
- Pócze Gábor (1990): Szociálisasszisztens-képzés: tények, dilemmák, perspektívák. In *Esély*, 2.
- Sáthó Erzsébet (1993): Szociális gondozás (szociális szervezők számára). In *A Szociális Munka Alapítvány Kiadványai*.
- Schöfferné Dudás Piroska (1990): *A budapesti humán szolgáltatások tendenciái az 1980-as években*. Szakdolgozat.
- A Szociális Munkások Brit Szövetsége (BASW): *A Szociális Munka Etikai Kódexe*. In *Szo-*

- ciálpolitikai Értesítő, 1986/1. (Szociálismunkás-pálya és -képzés). MTA Szociológiai Kutató Intézete.
- Szociálpolitikai Értesítő 1986/1. (Szociálismunkás-pálya és -képzés). MTA Szociológiai Kutató Intézete, 1986.
- Szöllősi Gábor (1990): Tükör a Szekszárdon induló szociálismunkás-képzésről. In *Esély*, 1.
- Talyigás Katalin (1989): Új szakma alakul Magyarországon. Gondolatok az ELTE szociálpolitikus-szociálismunkás-képzéséről, *Esély*, 1.
- Talyigás Katalin-Hegyesi Gábor (1991): A szociális munka. In *A szociális segítő*. Balogh Miklósné szerk. Közoktatási Kutatások. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- A Szociális Munkások Magyarországi Egyesületének Híradója, 1989–1990. SZMME Alapszabálya.
- Az általános szociálismunkás-képzés tantervi irányelvei. In *Esély*, 1990/4.
- Szöveggyűjtemény a szociális munka elmélete és gyakorlata tantárgy tanulmányozásához. 1993.
- Családsegítők a családokért, *Családpolitikai füzetek*, 1994.
- A Szociális Munka Etikai Kódexe, 1995. június

Kádár Sára

Az állami gondoskodásról

(Esetelemzések)

Mottó: Ha valaki egyedül álmodik, az csak álom.
Ha sokan álmodnak együtt, az egy valóság kezdete.
(Friedrich Hundertwasser)

A szociális munka elmélete megtalálható a szakkönyvekben és a tankönyvekben, a gyakorlat tanulságait azonban általában mindenki maga vonja le, sok-sok kudarc, s az eredmények és kudarcok elemzése révén. Ez a folyamat gyorsítható lenne, ha a „más kárán tanul az okos” népi bölcsesség alapján a mindennapi gyakorlatból közösen vonnánk le a szükséges következtetéseket.

Kétrészes írásomban több évtizedes családgondozói munkám tapasztalatainak egy kis töredékét egyebek között azzal a céllal írtam meg, hogy inspiráljon másokat az ettől eltérő, ezzel ellentétes vélemények nyilvánosságra hozásában, módszereik, következtetések közzétételében. Szeretném, ha megállapításaim visszhangra találnának: cáfolatot vagy alátámasztást kapnának. Sok fiatal fordul e pálya felé, és talán ők a mi, évtizedek alatt kikínlódott tapasztalatainkból valamit tudnak hasznosítani, saját számukra adaptálni, vagy legalább munkájuk végiggondolásában, egyes mozzanatainak tudatosításában segíthetik őket a gondolataink. Ezért villantottam fel vázlatosan több családdal folytatott munkámat, remélve, hogy ezen keresztül sikerül megmutatni, mit és miért tettem.

Hosszú évek óta álmodom arról, hogy a veszélyeztetett gyermekek, fiatalok helyzetének javítása, a családok összetartása érdekében az eddigieknél hatékonyabb megelőzési munkát lehet és kell alkalmazni, s hogy az állami gondoskodásból a gyermekeket megfelelő előkészítés, majd a család további, folyamatos – a szükségletekhez igazodó – támogatása mellett úgy kell hazaengedni, hogy eredményesen be tudjanak illeszkedni a társadalom életébe, s a későbbiekben ne kerüljenek vissza az állami gondoskodás keretei közé.

I. A prevenció egyik elhanyagolt területe

Jelen írásomban – a terjedelmi korlátokat figyelembe véve – az általam fontosnak tartott, azon elvek gyakorlati alkalmazását szeretném bemutatni, ame-

lyek hasznosságáról a gyerekek, a családok kisebb vagy nagyobb mértékben pozitív irányban megváltozott élete győzött meg.

Amennyiben egy gyerek nem megfelelő körülmények között él a családjában, a tanács*, illetve az önkormányzat illetékes előadója főleg a szülők jegyzőkönyvi figyelmeztetéséből álló, védő-óvó intézkedéssel vagy a gyermekek állami gondoskodásba vételével „oldja meg” a helyzetet. Rendszerint elmarad a szűkebb és a tágabb környezet tudatos feltérképezése s annak vizsgálata, hogy nem lenne-e mód megfelelő anyagi, erkölcsi támogatással a gyermeket valahol a saját, tágabb családjában elhelyezni. A munka, illetve a társadalom szemléletalakításának előterében azonban nem ez a kérdés áll. A sajtó, a civil szervezetek nyújtotta tágabb nyilvánosság lehetőségét is fel kellene használni a család felelősségének növelésére, hogy az árva, félárva vagy más ok miatt súlyosan veszélyeztetett gyermeket kellő külső segítséggel, de családi összefogással neveljék, támogassák, s felnevelését ne az államra bízzák. Tehát ha egy gyermek helyzete tarthatatlanná válik családjában, és nyilvánvalóan elkerülhetetlen, hogy kiemeljék az adott családból, feltétlenül *minden esetben* alaposan meg kell vizsgálni a gyermek szűkebb és tágabb környezetét, hogy vajon elhelyezhető-e abban.

Az alábbiakban olyan eseteket ismertetek részletesebben vagy csak utalásszerűen, amelyekben több oldalról tudom bemutatni a tágabb környezet feltérképezésének szükségességét, hasznát. Néhány esetben végül mégsem sikerült a gyermeket családban elhelyezni, és nevelőotthonba került, ám ezeknek az eseteknek is megvannak a maguk tanulságai. Annak, hogy egy gyermeket elhelyezzünk egy családban, illetve egy tágabb családi környezetben, alapvető feltételei vannak. Ilyenek: alkalmasság a nevelésre; az önkéntes vállalás; a megfelelő környezeti körülmények. E feltételek közül csak az önkéntességről kívánok néhány gondolatot mondani. Fontos, hogy komolyan vegyük az önkéntességet. Senkivel szemben sem szabad még enyhe pressziót sem alkalmazni. Nem mondhatjuk: „Önnek kötelessége lenne vállalni elhalt testvére gyermekét.” Az ilyen rábeszélés nem lehet célravezető, csak károkat okozhat a továbbiakban. Ugyanakkor kudarc esetén sem éreztem feleslegesnek, hogy felkeressem a pótszülőként kiszemelt családtagokat, mert azt legalább sikerült elérnem, hogy tartsák a kapcsolatot a nevelőotthonba bekerült gyermekkel, s hétvégeken, ünnepnapokon magukhoz vegyék őt. Így a gyerek érezhette, hogy törődnek vele, tartozik valahova, van rendszeres, nevelőotthonon kívüli kapcsolata. Ez különösen fontos azon gyermekek számára, akiknek a szülője erre a kapcsolattartásra sem volt képes. Példaként két esetet ismertetek. Z. anya *delírium tremens*szel kórházba került, két gyermekét pedig óvodásonthonban helyezték el. A későbbiekben annak érdekében, hogy a gyerekek ne szakadjanak el teljesen a szüleiktől, s hogy az anya is könnyebben gyógyuljon, hétvégeken a nevelőotthonból hazaengedték a gyerekeket. Ilyenkor meglátogattam őket, és láttam, hogy nemcsak a gondoskodást, hanem a szeretetet is nélkülözték. Ekkor – bár az anya titkolta a címet – sikerült a nagymamát felkeresnem. A nagymama körülményei alkalmasak

* Bár tapasztalataim egy része a rendszerváltás előtti időből való, sajnos, a lényeg szempontjából (bürokrácia stb.) azóta is kevés változás történt.

lettek volna a gyermekek nevelésére, de folyamatosan nem tudta vállalni őket. Indokai, melyeket tiszteletben kellett tartanunk, a betegségei voltak, valamint az a körülmény, hogy egy rossz házasság után sikerült már évekkel ezelőtt egy jó élettársi kapcsolatot létesítenie. Ezt nem akarta veszélyeztetni. Mindketten vállalták azonban a gyerekek hétvégi gondozását, s ezt az ígéretüket becsületesen teljesítették is. A családhoz tartozás biztonságát, örömet jelentett a gyerekek számára.

Egy idős apa az anya halála miatt egyedül nevelte 11 éves fiát. Az apa sok anyagi, erkölcsi, gyakorlati segítséget kapott mind a családgondozótól, mind a hatóságoktól élete rendbehozásához, de – titkoltan – egyre többet ivott. A gyerek gondozatlan, ellátatlan volt, és iskolába is rendszertelenül járt. Alapvető felszerelése hiányoztak, és apja, a saját rossz állapotára hivatkozva, egyre többször tartotta őt otthon, nem engedte el az iskolába. Felkerestem az egyetlen élő hozzátartozót, az elhalt anya testvérét, aki többször meghívta a gyereket magukhoz. A gyerek őt is, és gyerekeit is szerette, szívesen tartózkodott náluk. A nagynéni elmondta, hogy az apa szeretett volna vele szorosabb kapcsolatra lépni, de ő – érthetően – ezt nem kívánta. A gyereket szereti, esetenként szívesen látja vendégül, de nevelését – részben, mert az apától is tart, részben, mert saját fiát is egyedül neveli – nem vállalhatja. A nevelőotthonba került fiúval rendszeresen találkozott, látogatta, hétvégeken hazavitte. A tágabb környezettel létrehozott kapcsolatfelvétel ellenére tehát mindkét esetben nevelőotthonba kerültek a gyerekek, de talán az ő szempontjukból mégsem beszélhetünk teljes kudarcról.

Ezek után nézzünk néhány sikeres kimenetelű esetet is.

Egy ötéves kislány anyjának viselkedése, alkoholizmusa miatt nagyon komoly erőfeszítéseket tettem azért, hogy a kislány otthon kezdhesse el iskolai tanulmányait. A gyerek veszélyeztetettségéről óvodai látogatásom során értesültem.

A probléma lényege a következő volt: mindkét szülő ivott, az anya egyre gyakrabban, s mind sűrűbb időközökben tűnt el napokra otthonról. A gyereket ilyenkor a megbízhatatlan apára hagyta. Ekkor lényegében ellátatlanul maradt. Rendszertelenül járt óvodába, az apa indokolatlanul otthon tartotta a rossz levegőjű, piszkos lakásban. A kislány naphosszat iszákos felnőttek között, ingerszegény környezetben élt. Ily módon még az óvodai étkezése sem volt biztosított. Hosszabb ideje állt fenn ez az állapot, bekapcsolódásomig annyi történt, hogy az anya védő-óvintézkedésként jegyzőkönyvi figyelmeztetésben részesült, s minden maradt változatlanul. Többször kerestem a szülőket a lakásukon, eredménytelenül. Még késő este sem voltak otthon, a kislányt is vitték magukkal. Végül felmerült a gondolat, hogy talán az anya, mint már annyiszor, most is hazaköltözött anyjához. Ott meg is találtam a kislányt, majd egy idő után az anyát is sikerült megismernem. A továbbiakban mindig a nagymama lakását látogattam, mert a kislány a legtöbbször ott volt. Az anyával csak időnként tudtam találkozni, mivel ő a lakásáról több alkalommal is minden előzetes bejelentés nélkül eltűnt. „Leugrott” egy fél órára, vagy kiment vásárolni, és napokig vagy még hosszabb ideig nem ment vissza. Ennél is rosszabb volt az a helyzet, amikor a kislányt is magával vitte. Ilyenkor az anya alkalmi partnereinél kötöttek ki. A kislány a rend-

szertelen életmód, a bizonytalanság s mint későbbi közös játékaik alapján kiderült, az őt ért megrázó szexuális élmények hatására, egyre rosszabb állapotba került. A nevelési tanácsadóba a nagymama nem tudta elkísérni, mert nyugdíjasként visszajárt a régi munkahelyére dolgozni. (Egy lakásuktól távol eső kerület iskolájában volt portás, takarított, tejet árult.) A nagymama lakásában lakott a fia és a menyé is. Ők mindketten segítettek, és elkísérték a kislányt az óvodába, de hogy a nevelési tanácsadóba is elkísérjék, az már egyiküknek sem fért bele az életébe.

Az anyával minden szempontból nehéz volt kapcsolatot teremteni. Az őszinte, elmélyültebb beszélgetésnek objektív akadályai is voltak: a lakásban nem tudtunk négy szemközt beszélni, előfordult, hogy a nevelési tanácsadóba is az anyjával együtt érkezett. Ilyenkor főleg a nagymama beszélt. Kértem, hogy egyedül jöjjön, ezt néhányszor megtette. Elmondta, hogy szülei elváltak, mindkettőjükkel rossz a viszonya. Anyja ugyan sokat segít neki, de a segítséget felhánytorgatja, s ezért nem tudja őt elviselni. Serdülőkorában nem mehetett el bejelentés nélkül otthonról. Élettársával, későbbi férjével 17 éves korától volt szexuális kapcsolata, hol együtt laktak, hol összevesztek, külön voltak, majd ismét összeköltöztek. Terhes volt, amikor összeházasodtak. Ő nem kívánta a gyermeket. Őt abortusza volt. Meneküléseit azzal indokolta, hogy férje sokszor eltűnt otthonról, ezért ő is ezzel válaszolt. Elmondta, hogy iszik, de véleménye szerint nem olyan rendszeresen, hogy ezen változtatni akarna.

Az anyának sokféle egészségügyi panasza is volt. Hosszabb ideje nem dolgozott. Különlő férjével is állandó – időnként durva – vitái voltak. A kislányt nem akarta az apjával elengedni, emiatt hangos veszekedések, verekedések is előfordultak.

A számos teendő közül a legfontosabbnak azt tekintettem, hogy megpróbáljunk némi stabilitást és nyugalmat teremteni a kislány körül, hogy rendszeresen járjon óvodába, hogy az apjával meghatározott időre – és veszekedések nélkül – elmehessen, s hogy a körülötte lévő felnőttek igyekezzenek őt kihagyni vitáikból, veszekedéseikből (például a nagymama és a sógornő a gyerek édesanyját ne „neveljék”, szidják előtte stb.).

Szükségesnek láttam, hogy az anya egészségügyi kivizsgálásra és kezelésre járjon, s mielőbb munkába álljon. Ezt nemcsak a kereset szempontjából tartottam lényegesnek, hanem annak érdekében is, hogy hazaköltözésével ne süllyedjen vissza – az uralkodó természetű nagymama mellett – a kislány szerepébe. Az anya személyiségfejlődése megrekedt valahol a serdülőkorban: a felnőtt, az anya felelőssége nem alakult ki benne. Az a helyzet, amelyben a nagymama gondoskodott nemcsak az anyagiakról, hanem az ételről, mosásról, rendről stb. is, nem volt alkalmas a változtatásra.

Elsősorban az anya önbizalmát, önállóságát igyekeztem növelni. Megbeszéltük, hogy lehetőleg olyan munkát vállal, amely mellett – kis segítséggel – saját maga el tudja látni a kislányát. Néhányszor olyankor látogattam meg, amikor óvoda után hazajöttek. Közösén játszottunk. Szerettem volna, mint más esetekben is, az anyának mintát nyújtani, kedvet csinálni a közös tevékenységhez. Elérni, hogy örömet lelje a gyerekével való foglalkozásban, látva az ő felszabadultságát, jókedvét, örömet, és ne csak kötelességet lásson eb-

ben. Nemcsak megértetni, hanem megéreztetni kívántam, hogy mit jelent a kislánynak az édesanyja jelenléte, illetve milyen közeli és távlati kihatása lehet rá váratlan eltűnéseinek.

Mindenekelőtt arra kértem, hogy ha „mennie kell”, menjen, de ne vigye a kislányt magával, s lehetőleg szóljon előre.

Hosszas keresés után (a munka, az időbeosztás, a kereset stb. nem felelt meg) az anya jó munkahelyet talált: éjjeli takarítást vállalt. Jól keresett, együtt dolgozott a bátyjával. Délelőtt aludt, és fél négykor ment az óvodába a lányáért.

A kislánynak az apjával való kapcsolatát sikerült békésen, pereskedés nélkül elrendezni.

Az anya 1988 februárjától hónapokon át keményen dolgozott, sokat túlórázott, szépen keresett, ellátta gyermekét. Fokozatosan – a közös költségekhez való hozzájárulás után – egyre önállóbban gazdálkodott, főzött stb. Ettől persze fáradt volt, nem járt társaságba, szórakozni. A család örült, hogy minden rendben van. Én egyáltalán nem voltam ennyire nyugodt. Az asszonyt és az előzményeket ismerve, 27 éves korát figyelembe véve, életmódja tartós megoldásaként ez a helyzet nem volt elfogadható.

Elfoglaltsága miatt ritkultak beszélgetéseink is, mert bár megállapodásunk szerint a kora délutáni órákban látogattam (amikor már alvás után volt, és még nem ment az óvodába), gyakran túlórázott, későn feküdt le, és aludt.

Egészségi panaszai nem múltak el, de orvosi kivizsgálását egyre halasztotta. Egyszer volt ideggyógyásznál, amikor nyugtatót kapott, de később nem ment vissza.

Az 1988-as tanévi összegzésemet azzal zártam, hogy „mélyebb rendezés nélkül nem tartom megnyugtatónak a helyzetet, újabb visszaesés várható”.

Sajnos, előérzetem nem csalt. Nyári látogatásaimkor a család arról számolt be (testvér, sógornő, nagymama), hogy az asszonnyal újból elkezdődtek a problémák: először egyszer-eyszer maradt el a munkahelyéről, amit bátyja igyekezett rendezni (szabadságot adott ki stb.), ezután kilépett. Ismét nem dolgozott, majd egy szövetkezetnél elhelyezkedve vasúti kocsik takarítását vállalta. Azután napokra eltűnt. Gyermekeit vagy a családra hagyta, vagy vitte magával. Ilyenkor a kislány nem járt óvodába. 1989 januárjára tarthatatlanná vált a kislány helyzete. Miután az anya néhányszor bejött hozzám, beszélgetéseink alkalmával elmondta, hogy most nem különböző helyekre (volt férjéhez, más férfiakhoz) viszi a kislányát, hanem „élettársához”, akivel össze akar költözni, és a kislányt is oda akarja vinni. Megbeszéltük, hogy ezt is elő kell készíteni (elsősorban a kislánynál, másrészt a körülményekben: ki kell alakítani a helyet, ahol aludni, játszani, tanulni fog, hiszen a kislány ősszel iskolába megy), de mindenekelőtt önmagát kell rendbehoznia ahhoz, hogy családi segítség nélkül képes legyen a kislányt nevelni. Úgy láttam, hogy az anya gyógyítása meghaladja a kompetenciámat, pszichiátriai segítséget kértem. Megkérdeztem, hogy akar-e járni a nevelési tanácsadó pszichiáteréhez.

Részletesen felvilágosítottam arról, hogy ez mit jelent. Hangsúlyoztam, hogy csak akkor mondjon igent, ha magában átgondolja, és ha vállalja, hogy rendszeresen, minden héten folyamatosan elmegy. Különben kár lenne az

elfoglalt pszichiáter idejét igénybe venni. Meglepően jól fogadta az ajánlatot, közölte, hogy akar jönni, mert egy barátnőjét is így hozták rendbe. Arra kértem, hogy ne a jelenlétemben, a hatásom alatt állva adjon választ, hanem otthon gondolja át nyugodtan, és ha eldöntötte, akkor hívjon fel telefonon. Hívott és kapott időpontot. Természetesen előzőleg megbeszéltem a pszichiáterrel, hogy elvállalja. Ezután 1989. február 6-án és 13-án jött, de 20-án már nem. Akkor még telefonált, és február 27-ére újabb időpontot kapott. Ekkor ismét elmaradt, de már nem is telefonált. Az anya a továbbiakban nemcsak számomra, de a család számára is elérhetetlenné vált. Nagy ritkán megjelent otthon, lehetőleg akkor, amikor senki sem tartózkodott a lakásban. Ilyenkor a holmijait vitte el. Előfordult, hogy nem csak a sajátját. Az apa is öletszerűen látogatta a kislányt, s néhány órára elvitte.

Az anya ekkor már hónapok óta nem dolgozott, munkakönyvét sem vitte el otthonról, a címét sem közölte a családdal. Véletlenül szereztek tudomást arról, hogy hol vidéken, hol Budapest különböző kerületeiben bukkant fel alkalmi ismerőseinél. A lányával nem törődött. Az apa alkalmyszerűen megjelent, fizetett tartásdíjat, az anya nem.

Miután nyilvánvalóvá vált, hogy mindkét szülő alkalmatlan a gyermek ellátására, nevelésére, időben gondoskodni kellett arról, hogy a kislány az első osztályt minden szempontból stabil körülmények között kezdje el, beleértve ezzel az államigazgatási, a hatósági intézkedéseket is. (A hangsúly az „időben” szón van, mert a családgondozónak számolnia kell azzal, hogy amikor nem maga intézkedik, általában hónapok telnek el, míg egy döntés, egy határozat megszületik.)

A gyerek elhelyezésénél azt a körülményt is figyelembe kellett venni, hogy csak a különböző, nem ideális megoldások között választhattunk: vagy hetes otthonba kerül, vagy a nagymama vállalja a gyám feladatát. Ez utóbbival kapcsolatban is számtalan probléma merült fel. A nagymama félt attól, hogy lánya „el fogja rabolni” a kislányt az óvodából, illetve az iskolából. Miután nyugdíj mellett dolgozott, egyedül nem tudta megoldani, hogy reggel elvigye, és délután elhozza. (Akkor még nem lehetett tudni, hogy az anya ennyire nem tart igényt a gyermekére.) Végül, mindent egybevetve az látszott a legjobb megoldásnak, hogy a kislány a megszokott környezetében maradjon, ahol kölcsönösen szerették egymást. A gyerek nemcsak a három felnőtt-höz ragaszkodott, hanem a nagybácsi és a nagynéni gyermekét is testvéreként szerette. Amikor anyja otthon volt, legtöbbször akkor is az ő szobájukban tartózkodott. Ők is vállalták a gyerek kísérését s a nagymama segítségét. A nagymamával azt is megbeszéltem, hogy ne akadályozza a kislány kapcsolattartását a szüleivel.

1989. március 7-én ennek megfelelően kértem a tanácsai családvédelmi osztály intézkedését. A döntés megkönnyítése érdekében részletesen leírtam az előzményeket. A következő mondattal zártam tájékoztatómat: „Azért jelzek most, március elején, hogy a hatósági intézkedés kellő időben megtörténhessen”. Ez a korai jelzés és az előzőleg a vezetőtől kért megbeszélés, amikor az összes érintett munkatárs jelenlétében elmondhattam – többek között a késői intézkedésekből eredő – negatív tapasztalataimat is, megtette hatását. 1989 májusában ideiglenes határozatot hoztak arról, hogy a kislányt

a nagymamánál helyezik el. Júliusban kinevezték gyámnak, a kerületi bíróság pedig 1990. április 24-én hozott ítéletet a gyerek elhelyezésére és mindkét szülő tartásdíjfizetési kötelezettségére. (Addig az apa által fizetett tartásdíj letétben volt elhelyezve, a nagymama csak ezután kaphatta meg.)

A továbbiakban az iskola pedagógusaival s a családdal is tartottam a kapcsolatot: a felmerülő napi kérdésekben, nevelési problémákban segítettam, s megírtam mindazt, ami a nagymama számára, alacsony iskolázottsága miatt, nehézséget jelenthetett volna (segélykérelem, tartásdíj kérése a bíróságtól, majd sürgetés, s miután az anya nem fizetett, a gyerektartás állami megelőzésének kérése stb.), hogy a család jobb anyagi körülmények közé kerüljön. A nagymama 60 éves korában, 1990-ben abbahagyta a nyugdíj melletti munkát, akkor javasoltam rendszeres nevelési segély kiutalását.

A kislány számára a szülőket senki sem pótolhatja, de szeretetteljes környezetben szépen fejlődik. A játékot, könyvet beleértve, minden szempontból jól ellátják, nyarait váltva nagymamájával, nagypapájával, nagynénjével és annak családjával vidéken tölti. Tornatagozatra jár, jól tanul. Kiegyensúlyozott. A szülők nem segítik, de nem is zavarják életüket.

Vannak olyan családok, amelyekben egyetlen rokon sem lelhető fel. Ám még ilyenkor sem lehetetlen, hogy a gyereket legalább ideiglenesen családi környezetben helyezték el.

B. Évát idegbetegséggel leszázalékolt édesanyja egyedül nevelte. Az apa külföldön élt, családjával nem törődött, anyagi támogatást nem nyújtott. Az ügyről az elsőosztályos kislány anyukájától értesültem, aki a segítséget kérte. Az 1989-es év folyamán néhányszor voltam náluk, de rendszeresen nem foglalkoztam a családdal. Első látogatásaim alkalmával azt tapasztaltam, hogy egy vallási közösség tagjai folyamatosan látogatják, előkészítik az anyát a „lemerítkezéshez”. Más családoknál azt láttam, hogy a közösség tagjai, a Biblia oktatásán kívül is törődnek a családdal. Ez esetben azonban a más irányú segítség elmaradt. 1990 elejétől rendszeresen látogattam az anyát. A közösség tagjai elmaradtak, az anya egészségileg egyre rosszabb állapotba került. Majdnem mindig ágyban találtam. Orvosi kezelésre járt, illetve őt kereste fel az egészségügyi dolgozó. Gyerekét, háztartását mind kevésbé tudta ellátni. A felajánlott segítséget – szerzek szociális gondozót, aki bevásárol, segédkezik a takarításban, a gyógyszer kiváltásában – elutasította. Bár mindezt nagyon is szükségesnek tartottam volna, természetesen nem erőszakoltam. (Félt, hogy elvesz valamije, panaszkodott a szomszédaira, lakójára, mindenkire.) Úgy tapasztaltam, hogy nyilván betegsége következtében is, mindenkiel szemben bizalmatlan, mindenkitől tart. Eddig is nehéz volt tőle használható információkat szerezni akár családjáról, akár másról (pl. nem tudta az öt évek óta kezelő orvosa nevét stb.), de ebben az időben beszéde mind zavarosabb lett, állapota rosszabbodott. Többször említette, hogy kórházba kell mennie, de nem megy, arról szó sem lehet! Felkerestem az ideg-gondozót, felvettem a kapcsolatot a kezelőorvosával, s ez fordulatot jelentett a helyzetben. A továbbiakban érdemben segíthettem. Az anya magatartása

megváltozott velem szemben. Eddigi türelmes hallgatásom meghozta gyümölcsét, az anya nem utasította el többé a tanácsaimat, bízott bennem.

Az ideggondozó főorvosával folytatott beszélgetés igen hasznos volt: számomra egyértelművé vált, hogy az anyának szüksége van kórházi kezelésre, a főorvosnő előtt pedig az vált világossá, hogy ez megoldható a kislány nevelőotthonba való helyezése nélkül. Elmondta, hogy már többször felmerült: az anyát kórházba kell utalni, de ahogyan egy kicsit javult a közérzete, mindig meggondolta magát, hivatkozva arra, hogy nincs hozzátartozója, akire a gyermekét bízhatná. Megbeszéltük a főorvosnővel, hogy mihelyt elhelyezem a kislányt, értesítem, s ők gondoskodnak az anya kórházba szállításáról.

A továbbiakban a gyermek környezetében kerestem a megfelelő családot. Az anya arra gondolt, hogy a két gyermekével gyesen levő lakójára bízza a kislányt. Ezt – ismerve az előzményeket (rossz viszony, vádaskodás stb.) – nem tartottam jó megoldásnak. Beszélgettem Évával, az igen értelmes kislánnyal a barátnőről, és kiderült, hogy az egyik osztálytársának az anyukája nem jár el dolgozni. Felkerestem Éva pedagógusát, aki nagyon jó megoldásnak találta, hogy Évát, ha erre lehetőség nyílik, Bea nevű osztálytársa édesanyjánál helyezzük el. Megállapodtunk abban, hogy mindketten beszélünk Bea édesanyjával. Fel is kerestem őt, aki vállalta Évát, valamint azt is, hogy majd a kislánnyal együtt a kórházban látogatni fogja az anyukát. Ily módon az idegorvos, a pedagógus, Éva anyja és én egyetértettünk, szemben a tanácsilletékesével – ahová segélyért fordultam –, és aki szerint így nem lehet elhelyezni a gyermeket, csak hosszas (szerintem bürokratikus) úton vagy egy nevelőotthonban. Megpróbáltam megértetni vele, hogy örülhet az öntevékeny emberi segítségnek, a szokványostól eltérő útnak. Annak, hogy ha már Évának az anyját nélkülöznie kell, legalább a megszokott környezetétől, osztálytársaitól ne kelljen elszakadnia. Végül, személy szerint vállaltam a felelősséget azért, hogy Éva megfelelő helyre kerül, s természetesen a továbbiakban is látogattam őket. A segélyt soron kívül kiutalták. Minderről értesítettem az összes érintettet abban a hiszemben, hogy most már minden akadály elhárult az anya kórházi kezelése elől. Közlésem alapján az ideggondozó gondozónője felkereste az anyát, de nem sikerült rábeszélnie, hogy menjen be a kórházba. Ezután ismét elmentem B.-ékhez. Hosszan beszélgettünk, s az anyát sikerült megnyugtatom Éva ellátását, gondozását stb. illetően, és meg tudtam győzni arról, hogy mindnyájuknak – mindenekelőtt Évának – milyen fontos, hogy gyógyíttassa magát. Mindez május 9. és 27. között zajlott, amikor végül a látogatásomat követő napon az anya bement a kórházba. Ottléte idején látogattam a kislányt az őt befogadó családnál, tartottam a kapcsolatot az Ideg- és Elmegyógyintézetben az anya osztályos orvosával, aki örült az információknak, tájékoztatott az anya ideiglenes, majd végleges hazabocsátásának időpontjáról. A családgondozást az anya hazajövele után is folytattam. A cél az volt, hogy emberibb körülményeket teremtsünk, javítsuk anyagi helyzetüket, növeljük Éva önállóságát, és bevonjuk őt az otthoni munkába stb.

Éva esete azért is tanulságos, mert azt bizonyítja, hogy amikor valóban nincs családtag, hozzátartozó, aki segíthetne, akkor a tágabb környezetben kell megtalálnunk az olyan jóérzésű embert, akinek segítségével megkímél-

hetjük a gyereket a felesleges megrázkódtatástól. De tanulság az is, hogy ha a gondozott családnál egészségügyi problémák merülnek fel, akkor – az esettől függően – a körzeti, illetve gyermekorvost, szakorvost stb. is meg kell keresni. A család érdekében az orvosok együttműködőek, tapasztalataim szerint jó néven veszik a családgondozó jelentkezését.

Egy alkalommal azt a hírt kaptam egy negyedik osztályos fiúról, hogy gyengén tanul, több tárgyból bukásra áll, elhanyagolt, nem fizették be a napközibe. Anyja meghalt, a segédmunkás apa egyedül neveli, és a pedagógusok nem képesek vele kapcsolatot teremteni. Családlátogatásaim és az apa hivatalos behívása a nevelési tanácsadóba eredménytelenek voltak. Végül az apát a munkahelyén, a gyárban kerestem meg. Kiderítettem, hogy azon a héten délelőtt dolgozik, és megvártam a műszak végén. Ekkor, beszélgetésünk során elértem, hogy egyetlen alkalommal bejöjj hozzám a nevelési tanácsadóba. Sikerült megnyugtatom azzal, hogy nem feljelentés érkezett (tudniillik az apa ettől tartott), én nem hatósági személy vagyok, s mivel nehéz egyedül nevelni két gyermeket (egy 16 éves fia is volt), segíteni akarok. A továbbiakban azonban nem keresett meg. A beszélgetés során sok mindenben megállapodtunk, de az apa egyetlen megállapodásunkat sem tartotta be. Kiderült, hogy az anya korai halálában nagy szerepe volt az alkoholizálásnak, és az apa is iszik. Soha nincs pénze, ezért nem fizette be a napközit sem. Különben is – mondta –, a gyerek nem szeret a napköziben enni, a nagymamájánál ebédel. További látogatásaim alkalmával soha nem találtam otthon az apát, egyszer a nagyobbik, segédmunkás fiú volt otthon. A lakás feltűnően rideg, elhanyagolt volt. Jellemző módon csak az apa ágyneműje volt felhúzva, a gyerekeké nem.

Az apával később sem sikerült találkoznom és együttműködést kialakítanom. Megkerestem a nagymamát, aki nagyon szerette unokáit, különösen a kisebbik fiút. Igen kis nyugdíjából etette őt, a hétvégeken mindkét gyermeket. Olykor egy-egy ruhadarabot is vett nekik. A fiától mindehhez semmi segítséget sem kapott. Úgy láttam, hogy egy kicsit fél tőle. Szívesen vállalta, hogy később a gyermek gyámja legyen. Az apa azt ígérte, hogy havonta rendszeresen odaadja édesanyjának a családi pótlékot, de ezt az ígérteit éppúgy nem tartotta be, mint ahogyan fia iskolájába sem ment be. Ekkor kértem a tanácsi családvédelmi csoport jogászának a segítségét: hivatalosan intézzék a gyám kirendelését, hogy az árvasági díjat, a családi pótlékot a nagymama kapja. A dolgok nehézkesen haladtak. Miután hiába sürgettem az előadót, közölte, hogy az apa az idézésekre nem jelenik meg, nem tud mit tenni. Ekkor javasoltam az ügyintézőnek és a nagymamának, hogy miután az apa munkahelye a tanáccsal szemben van, egyszerűen hívják át. Ez meg is történt. A nagymama hivatalosan is a gyerek gyámja lett. A gyerek pedig a nagymamához költözött. Rendszeresen látogattam őket, a nagymamával (napi gondok megbeszélése, nevelési tanácsok) és a fiúval foglalkoztam. (Be kellett hoznia a lemaradását a tanulásban, az új helyzet feldolgozása is fontos volt, tisztázni kellett, hogyan fogja tartani a kapcsolatot az apával stb.)

Egy idő után kiderült, hogy ha nem akarom, hogy nélkülözzenek, akkor kénytelen vagyok vállalni az ügyintézést (ez szemben állt addigi véleményemmel), mert a nagymama sehonnán sem kapott egy fillért sem. A nagy-

mama azt hitte: a határozat elég ahhoz, hogy a jövőben megkapja mind az árvasági díjat, mind a családi pótlékot. A baj az volt, hogy más is ezt hitte. Senki nem intézte a tanácsnál a határozatban foglaltak realizálását, de nem is világosították fel a nagymamát arról, hogy mit kell tennie. Az apa két év alatt nem kérte az árvaellátást. (Más kérdés, hogy miért kell kérni azt, ami jár.) Megérdeklődtem, hogy milyen iratok szükségesek az ügy rendezéséhez, hol kell intézkedni. A nagymama összeszedte a szükséges papírokat, én kitöltöttem az igénylést, majd az ügy sürgősségére tekintettel kértem az SZTK-t, hogy amíg az ügyet végleg rendezik, adjanak előleget. A tanácstól segélyt kértem, ezt meg is kapták. Rövid idő alatt az SZTK-tól kaptak ötezer forint előleget, majd pár hónap múlva az elmaradt és felgyülemlett hússzezer forintot is megkapták. A nagymama az utóbbit nem akarta elkölteni, hanem a gyerekeknek szeretne volna a nagykorúságáig félretenni. Tőlem kért tanácsot, mit csináljon, hogy a pénz megtartsa az értékét. Szakemberek tanácsára kötvényszeresítést javasoltam. Megvette a kötvényeket.

Amióta a gyermek a nagymamánál élt, nem hiányzott az iskolából. 1987 novemberében, miután nyelvtanból és irodalomból sok egyese volt, felajánlottam a segítségem. Azt követően rendszeresen bejárt hozzám, pontos volt és megbízható. Nem bukott meg semmiből, a helyesírása javult, de a nyelvtan, a fogalmazás sok gondot okozott neki. Heti találkozásaink alkalmával nemcsak nyelvtannal, helyesírással foglalkoztunk, mint az első időszakban. Megtanítottam olyan könyvek kezelésére, amelyekbe otthon nem volt lehetőség belemélni (Helyesírási tanácsadó, Szinonima szótár, lexikonok stb.). Sokféle nyelvi játékot játszottunk (egy szóból hány szót tud alkotni, szópiramis, variáns társasjáték, rejtvények stb.). A gyerek először idegenkedett ezektől, majd szerette és igényelte. Sok más játékot is játszottunk (például memória, csatahajó, Maya), amihez kedve volt. Sokat beszélgettünk. Hétvégi programját megbeszéltük. Megmutatta elég gazdag bélyegalbumát, én is rendszeresen vittem neki bélyegeket. A bélyegyűjtés kapcsán sok érdekes dolog merült fel (földrajz, történelem, híres emberek, találmányok), megbeszéltük a bélyegrendezés különböző módjait stb.

A fiú az ötödik osztályban új iskolába került – a régi megszűnt. Néhányszor beszéltem az új osztályfőnökével is. Minden tekintetben meg voltak vele elégedve. Sikerült elérnem, hogy bevonják a közösségi munkába, és színjátékos lett. Ha emiatt vagy más iskolai rendezvény miatt nem tudott bejönni hozzám, akkor is szólt.

Miután a nagymama rendszeresen járt a szülői értekezletre, a fogadóórára, s a problémákat jelezte nekem, az én látogatásaim feleslegessé váltak.

A nagymama azonban bizonyos dolgokban továbbra is igényelte segítségemet, problémáinak megbeszélését, például a születésnap, karácsonyi ajándékvásárlás ügyét. A gyerekek életében először a nagymamánál volt gyertvás tortája, és itt hívhatta meg a barátait a születésnapjára.

A nagymama nem akart a fiától tartásdíjat kérni, nem akarta rontani a kapcsolatot. Én ebbe nem kívántam beleszólni. Néha ösztönöztem az apát, hogy ő is vegyen ajándékot. A gyerek a hétvégeken hazajárt. Ott fürdött, mert a nagymamánál hiányzott a fürdőszoba. Segélyt rendszeresen kértem számukra, mert ezt a kis jövedelem indokolta.

A fiúnak a hatodik osztály elején elmondtam, hogy ahogyan eddig is önkéntesen jött hozzám, most, hogy nem bukott meg, és több tárgyból is hármásra, négyesre javított, ő döntheti el, hogy jön-e. Határozottan kijelentette, hogy szeretne továbbra is eljönni. Miután most történelemből állt a leggyengébben, elsősorban azzal foglalkoztunk. Szókincsének növelésére (igen keveset olvasott, nehezen fejezte ki magát, a fogalmazás, egy olvasónapló elkészítése nagy nehézséget okozott a számára), látókörének szélesítésére törekedtem. A nagymama igen melegszívű, rendes, jóérzésű ember volt, de alacsony iskolázottsága folytán ilyen segítséget nem tudott adni a fiúnak, ebben egészítettem ki én a nevelését. A gyerek hatodik osztályos félévi jegyei az alábbiak voltak: magyar nyelv 3, irodalom 4, orosz 2, történelem 4, földrajz 3, matematika 2, fizika 2, biológia 3, technika 3, rajz 5, ének 4, testnevelés 3.

Az alacsony, zömök alkatú gyerek mozgásban és gondolkodásban egyaránt kicsit lassú, lusta és kényelmes volt. Szerettem volna elérni, hogy többet mozogjon. Rábeszéltem, hogy nézzen körül, mit tudna sportolni. Végül lövészetre jelentkezett, majd később valamilyen önvédelmi sportra, de – különböző objektív és szubjektív okokra hivatkozva – mindegyiket abbahagyta.

Már a szakmaválasztásra is gondolva igyekeztem kideríteni képességeit, érdeklődési körét, hogy mi az, amit igazán szívesen csinál, amiben az átlagnál jobb teljesítményt tud nyújtani. Kiderült, hogy mindenekelőtt a számítógépek érdekelték. Unokabátyjától időnként kölcsönkapott egy számítógépet, azzal foglalkozott. Ilyenkor a hétvégeken sem mozdult ki otthonról, kizárólag számítógépezett. Keresni kezdtem a lehetőséget, hogy a kerületben hol tanulhatna tovább szervezeten, és foglalkozhatna rendszeresen számítógépekkel. De ebben az időben még sehol sem volt ilyen tanfolyam. Végül a TIT-nél indult egy foglalkozás gyerekek számára. Félve javasoltam, hogy menjen el, mert a család igen szerény kereseti forrásaihoz viszonyítva sokat kellett fizetni. Jellemző a nagymama áldozatkészségére, hogy szívesen vállalta a tandíj fizetését. A fiú nagy kedvvel, kitartással elvégzett három szemesztert. Eddig tartott a sikeres elhelyezés.

1990 elején azonban a fiú rendezett, stabillá váló életét újabb, súlyos megrázkódtatás érte. Meghalt az őt igazán szerető, mindenben vállaló, gondozó, ellátó, nem egészen 70 éves nagymama. Agyvérzést kapott, fél oldala megbénult, beszédképességét elvesztette, a hozzá intézett kérdésekre csak igen és nem jelzéssel tudott válaszolni. A kórházban többször meglátogattam őt. Ott összehallgattam azokkal a családtagokkal is, akiket addig személyesen nem ismertem, bár a nagymama révén hallottunk egymásról. Ily módon a nagymama halála után a nagybácsi, aki ideiglenesen befogadta a fiút otthonába, azonnal hívott, majd – tekintettel a dolog sürgősségére – lakásomon a feleségével együtt többször is megkeresett. A fiút a szeretett nagymama elvesztése miatt érzett fájdalomtól túl erősen hatalmába kerítette a további sorsa iránti aggodalom, attól való féltelme, hogy apjához kell visszatérnie. Felismerte és fel is mérte ennek a veszélyét, tiltakozott a hazamenetel ellen. Az apa változatlanul megbízhatatlan volt, fiával nem törődött, ivott. Ugyanakkor italoosan felhívta a fiút és bátyját, követelte a gyereket, fenyegetőzött. Az apát nyilván nem a fia iránti szeretete, aggodalma motiválta, hanem attól

félt, hogy a jövőben fizetnie kell fia eltartásáért. (A nagymama – mint már jeleztem – nem kért pénzt a fiától.)

Mindenekelőtt a fiút kellett megnyugtatnom. Ehhez többéves, rendszeres kapcsolatunk, irántam érzett bizalma jó alapnak bizonyult. A nagybácsival és nagynénivel megbeszéltem, hogy amennyiben tartósan vállalják a gyerek nevelését, közreműködöm abban, hogy az apa ehhez hozzájáruljon, és ne zaklassa őket, másrészt, hogy a családvédelmi osztály gyorsan intézkedjék. (Gyám kirendelése, a nagymama lakásának biztosítása a gyermek számára, hogy nagykorúsága után azt igénybe vehesse.) A leendő gyám felelőségének figyelmét felhívtam a gyerek nevelésével kapcsolatban várható nehézségekre, gondokra. Mindezek ismeretében vállalták a gyámsági feladatokat, már csak azért is, mert erre a nagymamának korábban már ígéretet tettek. A fiú rövid idő után hivatalosan is nagybátyjához került, mint gyámjához. Sikerült elérni, hogy az apa nem zavarta őket. A gyám családjában élt 22 éves fiuk, aki elfoglaltsága miatt ugyan ritkán, de az eddigiekben is törődött a gyerekekkel, például egy-egy alkalommal elvitte kirándulni, kölcsönadta a számítógépét stb. Az unokabátytal magam is többször találkoztam a nagymamánál, így akaratlanul is tudomást szereztem arról, hogy az anya felnőtt fia szabad cselekvését is erősen korlátozta, hogy éppen a családban az anya „hordja a kalapot”, mindenben ő dönt. Ismereteim birtokában kicsit féltettem a gyereket, de a választható megoldások közül (részeses apa, nevelőotthon) ez látszott a nagykorúságig fenntartható legjobb megoldásnak. Sajnos, az események nem az elképzeléseim szerint alakultak.

A nagymama halála után egy ideig a családgondozó aktivitására, operativitására is szükség volt ahhoz, hogy a gyerek bizonytalansága mielőbb megszűnjön, helyzete stabilizálódjon, törvényessé váljon a családhoz tartozása. Ezt nemcsak a gyerek, hanem a felnőttek is nagyon fontosnak tartották. A továbbiakban – ismerve a körülményeket, a család beállítottságát – tudatosan visszahúzódtam. A fiúval már előzőleg sem tanultam, miután azokban a human tárgyakban, melyekben segíteni tudtam, jól állt, a reál tárgyakban pedig unokabátyja segítségére volt szüksége. A gyerek időnként beszámolt például a nyári programjairól (sok helyen volt unokatestvérével, még külföldön is), megmutatta, milyen holmikát kapott. Nem panaszkodott. A család többi tagjával többször beszéltem telefonon. Lassan azonban valami, szavakban csak nehezen kifejezhető rossz érzés kezdett kialakulni bennem. Ekkor, 1990 őszén a fiú egyik látogatása után megkérdezte, jöhet-e a következő héten is. Először azt mondtam, hogy természetesen, majd úgy módosítottam, hogy kérdezze meg otthon. Én szívesen látom. Féltettem a gyereket attól, hogy a nagynénje rossz néven fogja venni, ha sűrűn jár hozzám, mint ahogyan a fiánál sem szeretne, ha gyakran látogatta a nagymamát. A fiú sokszor titokban járt hozzá. Ekkor a család felhívott telefonon, és megbeszéltük, hogy meglátogatom őket, alkalmazkodva az általuk ajánlott időponthoz. A család minden tagja otthon volt. Számomra döbbenetes volt ez a beszélgetés: a gyerekekkel kapcsolatos panaszáradat, annak mennyisége, milyensége, hangneme. A kis dolgok felnagyítása, főbenjáró bűnként való előadása, a minimális megértés hiánya, a két fiú állandó összehasonlítása. A nagynéni minden második mondata úgy kezdődött: bezzeg az én fiam már 14 éves korától komolyan

segített az apjának (az apa kisiparos), mellette tanult, amióta befejezte a szakmatanulást, azóta is tanul, már három szakmája lesz stb. A gyerek „megbocsáthatatlan bűnei”: többször előfordult, hogy öt-tíz percet késett, „eltagadta” egy rosszabb osztályzatát. A gyerek mentségére elmondtam, hogy a nagymamának jó osztályzatot is elfelejtett megmondani, feltehetően ezt is elfelejtette. Ne lássanak ebben szándékosságot. De ők tiltakoztak a feltevésem ellen. Folytatták a panaszkodást. Nehezen tanul, csak ül a könyv felett, nem tudja jól „felmondani” a leckét, barátokkal szeretne összejönni, a nagymama lakásában egyedül hagyta a házaspárt, akik a lakást ki akarták venni, mert elszaladt a szomszéd házba a nagynénjéért, nem segít a műhelyben, amikor nyáron segített nagybátyjának, akkor is ügyetlen volt stb. Nem sorolom tovább, ez így ment a végtelenségig. Én, a panaszozónt hallgatva, néha közbevettem egy kérdést, hogy rádöbbenjenek a két gyerek helyzetének, neveltetésének különbségére, de ez elég reménytelen kísérlet volt. Végül, hogy befejezzem ezt a kínos „beszélgetést”, ahol a nagynénin kívül lényegében egyetlen családtag sem jutott szóhoz, mosolyogva megkérdeztem az unokatestvért, hogy valóban mindig ilyen tökéletes volt-e? Nevetve válaszolta, hogy nem.

A továbbiakban a fiút rendszeresen elengedték hozzám. Egyébként nem engedik sehova, mert „tanulnia kell”. Az unokatestvér sem járt sehová. Beleegyeztek abba, hogy a gyereket elküldjem a pályaválasztási tanácsadóba. Tudván, hogy a fiúnak nincs kialakult érdeklődési köre és elképzelése a továbbtanulásról, már ősszel javasoltam, hogy keressék meg a pályaválasztási tanácsadót. Akkor a nagynéni közölte, hogy ez nem szükséges, majd műszerésznek megy, mint a fia, aztán majd tanulhat tovább. Természetesen nem erőszakoskodtam. Később azonban arra jöttem rá, hogy eredeti elképzelésüknek nincs realitása, a fiúnak nincs érzéke és kedve a műszerész szakmához.

A fentiekben leírt családi beszélgetés után nyilvánvalóvá vált előttem, hogy a gyermeknek nagy szüksége van a velem való beszélgetésekre. Nekem őszintén, kendőzetlenül elmondhatja, mi bántja, milyen sérelmei vannak. Velem nemcsak a tanulásról beszélhetett. Az utóbbi években én voltam az egyetlen, akivel gondjait megoszthatta, akinél a feszültségeit levezethette. Sok kérdésben kérhetett tanácsot, de talán számára a legfontosabb az volt, hogy nyíltan panaszkozhatott, hangot adhatott jogos kritikájának, keserűségének. (Pl.: „Engem otthon hülyének tekintenek, hazugnak hisznek.”) Néhányszor javasoltam, hogy aktuális problémáját beszélje meg a nagybátyjával, a nagynénjével. A válasz mindig az volt: „Minek? Úgysem értik, I. bácsi úgysem mond semmit, mert nem akar veszekedést, E. néni úgyis csak a saját véleményét fogadja el.” Igaza volt. Otthon unokatestvére is anyjához hasonlóan viselkedett, büntette ő is, megértés helyett. A gyám és felesége többször bejött hozzám, és megállapíthattam, hogy a gyerek jól ítéli meg a helyzetét. A nagynéni valóban csak önmagára figyel, kizárólag neki lehet igaza, meggyőzőhetetlen. Hiába fordultam a férjéhez egy-egy kérdéssel, mindig csakis az asszony válaszolt.

A fiú egy-egy gyengébb osztályzatért, pár perces késésért büntetésben, illetve büntetéssorozatban részesült: nem kapott zsebpénzt, nem nézhetett té-

vét, nem hallgathatott rádiót, nem mehetett sehova, 8 órakor le kellett feködni, és így tovább. Mint már említettem, a fiú kedvenc időtöltése a számítógéppel való foglalkozás. Nemcsak a további TIT-tanfolyamokra nem fizették be, de azt sem engedték, hogy az iskolában nyújtott lehetőségeket igénybe vegye. Nekem sem sikerült meggyőzőnöm a nagynénit, mert szerinte „nincs szüksége rá, tanuljon”. Ez visszatérő lemez volt. Minden örömtől megfosztották. Ezek után nem csodálkozhattunk azon, hogy a fiú örült, ha nem kellett otthon lennie, megpróbálta a szigorú szabályokat legalább némileg enyhíteni, kijátszani, például a takaró alatt titokban hallgatta a rádiót.

Újból felvettem a kapcsolatot a fiú osztályfőnökével, aki minden tekintetben meg volt elégedve vele, családlátogatáskor hasonló tapasztalatokat szerzett mint én, de segíteni egyikünk sem tudott. Hiába jeleztem vissza a családnak, hiába akartam „gusztust csinálni” a gyerekhez, kudarcot vallottam. Később értettem meg az okot: a fiút nem a nagykorúságig vállalták, mint ahogy mondták, hanem mielőbb szabadulni akartak tőle, s ehhez keresték az indokot, nagyították fel az apróságokat.

A fiú nem egészen egy éve nevelkedett nagybátyjánál, amikor a gyám telefonon közölte velem, hogy június 15-ével felmondja a gyámságot! Megdöbbsenem. Kérdésemre, hogy miért, mi történt, semmi érdemít nem tudott mondani, illetve közölte, hogy így döntött. (Hallani lehetett, hogy a felesége súgta a szöveget.) Tudomásul kellett tehát venni, hogy eddig tartott a vállalás, a nagymamának tett ígéret. Mindez annak ellenére következett be, hogy anyagiilag nem jelentett terhet a gyerek, mert az árvaellátáson és családi pótlékon kívül elintézték, hogy az apa tartásdíjat fizessen.

Az eddigiekben törődéssel, apró ajándékokkal, szeretettel igyekeztem a családi ridegséget, a szeretetlenséget enyhíteni, most ismét gondoskodni kellett a gyerek elhelyezéséről. Minden előző elképzelés felborult. A pályaválasztási tanácsadó javaslata alapján a fiú jelentkezett, és felvételt is nyert egy nyomdaipari szakközépiskolába.

Ismét a szokásos családgondozói dilemma előtt álltunk: nem ideális, nem igazán jó lehetőségek közül kellett választani. A nagybácsi kiesett, mert senki nem kötelezhető a gyámságra. Az apa életmódja nem változott, tehát ő továbbra sem jöhetett szóba. Maradt az állami gondoskodás, illetve az előzőleg már elvetett középiskolai katonai kollégium, vidéken. Együttesen az érintettekkel az utóbbi mellett döntöttünk. De hol legyen a gyerek június és szeptember között? A gyám először mereven elzárkózott, hogy a nyarat náluk töltsse. Végül, amikor különböző nyaralásokat, gyógytorna és gyümölcszedő tábort szerveztünk számára (ez utóbbit a pályaválasztási tanácsadó pszichológusával, aki szintén megszerette és segítette a fiút), akkor beleegyezett, hogy szeptemberig maradjon. Ahhoz azonban, hogy a fiú ezután ne állami gondoskodásba kerüljön, gyámot kellett keresni. A nagybácsi szerint a fiú bátyja alkalmassá vált erre. A katonaság alatt sokat változott, komolyodott, így őt javasoltuk gyámnak. (Az ügyintézés elhúzódott, csak 1992 elejére realizálódott.)

A sok gyakorlati teendőn kívül, amit itt röviden összegeztem, legfontosabb feladatommak a fiú érdemi előkészítését tartottam a változásra, a katonai kollégiumi életre, a várható nehézségekre, a más jellegű alkalmazkodásra.

Hosszas gondolkodás után igénybe vettem Ottlik Géza *Iskola a határon* című könyvét, amit a fiú – bár hosszú idő alatt, de – elolvasott, és megbeszélte velem.

Elutazása előtt, augusztusban találkoztunk. Beszámolt nyári élményeiről. Búcsúzóul Zemlényi Zoltán *Kitiltottak* című könyvét kapta tőlem, az alábbi levél kíséretében:

„Kedves...!

Útravalóul egy perzsa mesét adok neked, és kívánom, hogy szerezz sok tudást, amit majd jól hasznosíts – kellő bátorsággal – az élet változatos és váratlan helyzeteiben.

Zemlényi Zoltán második könyvét, remélem – az előzőhöz hasonlóan – élvezni fogod, és gondolkodni valót is ad.

Sikert, örömet és minden jót kívánok, mindannak teljesülését, amit magadnak is óhajtasz.

Budapest, 1991.

Sok szeretettel:...”

(A mesét „A próbálkozás bátorságáról” Nossrat Peseschkian *A tudós meg a tevehajcsár, Keleti történetek – nyugati lelki bajok* című könyvéből melkéltem e levélhez.)

A fiútól több levelet kaptam, mindig válaszoltam rájuk. Kérésére megke-
restem a család különböző tagjait, kevés eredménnyel. Sem a volt, sem a
leendő gyámja nem törődött vele. Szomorúak ezek a levelek, mutatják ma-
gányosságát, elkeseredettségét. Bár nagyon tudatosan igyekeztem előkészí-
teni a várható nehézségekre, mégis aggódtam, hogy – a kollégiumon belüli
megfelelő segítség nélkül – lesz-e kitartása a négy nagyon kemény évet vé-
gigcsinálni. Hiába írtam több alkalommal a nevelőtanárának, nem válaszolt.
Féltésem oka, hogy a nagymama viszonylag rövid ideig nevelte, szülei po-
zítív példát, jó modellt nem nyújtottak. Nagybátyja családjában láthatta a
tisztességes munkát, a többre törekvést, de a családi együttlét olyan rideg-
séggel, szeretetlenséggel párosult, hogy ezt érthető módon nem példaként,
hanem negatív élményként, elutasítandó magatartásként élte meg. Kialaku-
latlansága, befolyásolhatósága miatt nem lehet biztosan prognosztizálni, hogy
jó irányba indul-e el, hogy a még nem egészen felnőtt bátytal eltöltött hó-
napok mit fognak jelenteni. Vajon van-e benne elég belső erő ahhoz, hogy
a szigorú ellenőrzéstől és követelményektől megszabadulva élni tudjon majd
a teljes szabadsággal?

II. A visszahelyezés előkészítése az állami gondozásból a családba

Cikkem előző részében a veszélyeztetett gyermeknek a tágabb családban való
elhelyezését ismerttettem. A továbbiakban a családba való visszahelyezés
módjával, a gondos előkészítés fontosságával kívánok foglalkozni.

A gyerek kiszakítása a családból, az idegen környezethez való alkalmazkodás mindig nagy megrázkódtatást jelent. Ez köztudott. A trauma megfelelő előkészítéssel csökkenthető (ha emberszámba veszik, életkorának, felfogóképiségének megfelelő módon elmondják neki, hová viszik, miért, ott mi történik majd vele, mit jelent az orvosi, pszichológiai vizsgálat, kedvenc játékát magával viheti s a többi). Fokozott, esetleg maradandó személyiségkárosodást okoz(hat) a többszöri állami gondoskodásba vétel. Hiszen a gyerek legtöbbször hosszan vágyott arra, hogy hazakerüljön. A régi sérelmeket elfeledve reménykedett abban, hogy amennyiben újból otthon lesz, akkor minden jóra fordul. Az újabb csalódás rendszerint nehezen dolgozható fel, sokszor egy lefelé ívelő pálya egyik lépcsőfoka. (Szökések, bandába keveredés, csavargás, bűncselekmény elkövetése és így tovább.) Az elmúlt évtizedekben sok olyan gyerekkel találkoztam, aki kétszer-háromszor vagy még többször átélte ezt a nehezen elviselhető és feldolgozható állapotot, amelyhez gyakran kapcsolódnak más megrázkódtatások (nevelőotthonok váltása, új nevelők, gyerekek, követelmények).

Vajon elkerülhető lenne-e a többszöri állami gondoskodásba vétel? Az esetek döntő többségében feltétlenül. Hogyan? Több szervezet, személy tudatos, jól összehangolt tevékenységével. Az ügyiratokkal, határidős feladatokkal túlterhelt gyámhatóság erre önmagában nem képes. Az általuk alkalmazott (alkalmazható) módszer, az egyszeri látogatás, ellenőrzés, általában – tisztelet a kivételnek – csak a felszín, a külső tényezők (mint tisztaság, a lakásban uralkodó rend, a család keresete) megállapítására alkalmas. A tények és a mögöttük húzódó motívumok, a megszüntetés iránti kérelem mozgatórugóinak feltárásához többek együttműködése, tapasztalataink összegzése, egymás kölcsönös tájékoztatása szükséges. E kérdésben a nevelőotthoni utógondozó, a gyámhatóság és a területen lévő családgondozó együttműködése, a folyamatos előkészítő munka, majd a gyerek(ek) hazakerülése után a rendszeres, szükség szerinti mértékű, családot támogató családgondozó munka hozhat csak eredményt. Így érhető el, hogy a gyermekek mentesíthetők legyenek a többszörös állami gondoskodásba vétel negatív, megrázó élményétől. Ennek elérése nagyon lényeges feladat, fontos egyéni és társadalmi érdek.

Hogy mikor kerülnek a gyerekek újra meg újra nevelőotthonba, ezzel kapcsolatban itt most csak a leggyakrabban felmerülő okot említem: a mechanikus, felszínes véleményalkotást. Például a gyerekek rosszak a lakáskörülményei, és ezért került állami gondoskodásba. Ennek megváltoztatását elegendő oknak tekintették ahhoz, hogy hazaengedjék. Pedig a zsúfolt, egészségtelen lakás csak azért vált indoklássá az állami gondoskodásba vételi határozatban, mert ez nem sértette a szülők érzékenységét. Rövid idővel azután, hogy visszaengedték, az óvoda, iskola vagy mások jelzése alapján kiderült, hogy a család életvitele, életmódja az új lakásban sem változott: a gyermek elhanyagolása, súlyos veszélyeztetése változatlan.

Az évek során az egyik nevelési tanácsadó családgondozójaként sok gyermek hazaengedését készítettem elő, majd éveken keresztül figyelemmel kísértem további sorsukat, segítettem őket problémáik megoldásában. Ezek közül ismertetek néhányat.

1986 szeptemberének végén a három L. testvér állami gondozásának felülvizsgálatához kérte segítségemet a kerületi gyámhatóság. Előzmény: a két kisebb gyermek, az akkor négyéves kislány és a hatodik évében lévő kisfiú nagyfokú elhanyagoltságát az őket befogadó óvoda 1981 áprilisától kezdte jelezni a gyámhatóságnak. A nagyobbik fiú ekkor már nyolcéves és iskolás volt. Az óvoda pedagógusai tiszteletre méltó következetességgel igyekeztek a nehéz sorsú gyerekeken segíteni, és egyre jobban sürgették a hatóságot, hogy konkrét intézkedéseket tegyen. Miután a szülőkre nem tudtak hatni, sokadik családlátogatásuk után, 1981 szeptemberében a gyerekek állami gondozásba vételét kérték. A gyerekek érzelmileg, fizikailag, szellemileg rossz állapotban voltak. A szülők az óvodába rendszertelenül, illetve – a különböző kedvezmények ellenére – alig járátták a gyerekeket, ételmezésükről nem gondoskodtak. A kicsik késő estig az utcán, a játszótéren voltak. A szülők ittak, sűrűn váltogatták a munkahelyüket, illetve egyáltalán nem dolgoztak. Napirinden voltak a botrányok, a gyerekek betegségeit elhanyagolták, ígéreteiket nem tartották be, hazudoztak. Nem kívánom a több kilós ügyiratot részleteiben ismertetni, de az ügyirat áttanulmányozásakor az döbbenett meg, hogy miközben a gyerekek veszélyeztetettsége egyre súlyosbodott, rendre ugyanolyan eredmény nélküli intézkedéseket tapasztaltam, mint amilyeneket előző munkakörömből eredően több száz más ügyiratban is módomból észlelni. Ez esetben is nyilvánvaló volt, hogy a védő-óvó „intézkedések” (jegyzőkönyvi figyelmeztetések, fenyegetések) nem alkalmasak az életmód, az életvitel megváltoztatására. Az óvodai nevelők kérését figyelmen kívül hagyva 1982 júliusában társadalmi pártfogót rendeltek ki, aki jelentéseiben megerősítette az óvodai észrevételeket. Ő végül szeptember 22-én a következőket írta: „Félve írom le az intézetet, de ha a gyerekeket nézem, akkor csak ez lenne a megoldás.” Jelzik, hogy a szülők ugyan vállalták az elvonókúrárt, de csak egy alkalommal mentek el. Ezután sem történt semmi érdemi, amíg – azt kell mondanom, hogy „szerencsésen” – a gyerekek éjjelre is teljesen felnőtt felügyelet nélkül maradtak, és így kénytelen volt a gyámhatóság a GYIVI-be utalni őket.

A történet folytatása előtt álljunk meg egy percre! Talán cikkem előző részéből kiviláglott, hogy minden esetben törekedtem arra: a gyerek lehetőleg a családban maradjon, illetve megfelelő új családot keressünk, hogy ne kelljen nevelőotthonba helyezni. Ám ezt a törekvést nem szabad mindenáron végigvinni. Mélységesen tiszteltem Mérei Ferencet, de az a megállapítása, hogy a „legrosszabb család is jobb a legjobb nevelőotthonnál” szerintem nem helytálló, és ennek alkalmazása már sok kárt okozott. Nagyon sok gyerek teljesen leromlott, tönkrement állapotban, bűncselekmény áldozataként vagy elkövetőjeként került be a nevelőotthonokba. Ebből következően személyiségük sérüléseinek gyógyítása, tanulmányi felzárkózásuk sokkal nagyobb erőfeszítést, sokkal több időt igényelt, mintha az elkerülhetetlen lépés korábban, jó időben történt volna meg. (Ezzel a kérdéssel részletesebben is érdemes lenne foglalkozni, de ez már nem ennek az írásnak a témája.) E kis kitérő után folytatom a három L. gyerek történetét.

Négy éve voltak a gyerekek vidéken nevelőotthonban, amikor az anya kérte az állami gondozás megszüntetését, a gyerekek végleges hazaengedését.

Az illetékes előadó, aki egykor nehezen vette gondozásba a gyerekeket, most nem kívánta hazaengedni őket. Indoklásai arra alapultak, hogy az anya iszik, nem dolgozik, bizalmatlan vele. Végül előítéletei ellenére, miután több, hasonló ügyben közreműködtem, felkért a felülvizsgálatra, illetve a hazaengedés előkészítésére.

Mit tekintettem mind az itt vázolt, mind a hasonló esetben a legfontosabb feladatommak? Az előzmények megismerésén túlmenően, az állami gondozásba vétel óta eltelt időszakban bekövetkezett változások felmérését, mérlegelését; az összes érintett, érdekelt fél véleményének megismerését (szülők, nevelőotthoni pedagógusok, gyerekek, hatóságok); a hazaengedési kérelem motivációit (beleértve a szavakban elmondottak esetleges mögöttes tartalmát, az igazi indokokat); a szülők elképzeléseit a gyermek nevelésére vonatkozóan. Különösen fontosnak tartottam, hogy mindig mind a gyerekeket, mind a szülőket felkészítsék a visszailleszkedés során várható nehézségekre. Tapasztalataim szerint az utóbbi körülményt az érintettek gyakran figyelmen kívül szokták hagyni, elhanyagolják, pedig óriási különbséget jelent a gyerekek nevelőotthoni látogatása, ünnepi otthon tartózkodása vagy akár nyári otthonléte. Más feladatokat jelent az ünnep és a hétköznapi, a konfliktusok is mások.

Megállapítottam, hogy a négy év alatt az anya életében alapvető változások mentek végbe: férjétől elvált, és körülbelül két éve élettársi kapcsolatba lépett E.-vel, egy szintén elvált, de gyermektelen gépkocsivezetővel. Lakásukat – még a férjével – elcserélték egy régi bérű, félkomfortos lakásra, miután a lakótelepi rezsit nem tudták fizetni; az anya és élettársa rendszeresen dolgozott.

A gyámhatóság felkérését követően kezdetben csak az anyával találkoztam és beszélgettem rendszeresen. Csodálkozott, amikor meg akartam ismereni az élettársát, hiszen – mondta – ő az anya, a „törvényes képviselő”. Elmondtam, hogy csak akkor lehet eredményes, tartós a gyerekek hazaengedése, ha élettársa is vállalja őket, ha a gyerekek és a nevelőapa kölcsönösen elfogadják egymást. Ugyancsak csodálkozott, amikor megkérdeztem, hogy gondolt-e a várható nehézségekre, gondokra (öt személyről kell hirtelen gondoskodni, a gyerekek nincsenek a mindennapi háztartási munkához szokva, nem ismerik kellően a pénz értékét, egészen mások egy vidéki nevelőotthon belső iskolai követelményei, mint azé az iskoláé, ahová be akarja írni őket stb.).

Mindezt – többször is visszatérve egy-egy témára – alaposan megbeszéljük. Végül megismertem az élettársat, aki igen jó benyomást tett rám már az első alkalommal is, később is, nem csak szavakban megnyilvánuló gyermekszeretetével, őszinte emberi magatartásával. Kérdésemre, hogy vállalja-e a három gyereket, a velük kapcsolatos gondokat, őszinte igenlő választ adott. Ezt rá jellemző módon így fejezte ki: ő egyszerű ember, de természetesnek tartja azt, „hogy ha a tehénre szükségem van, akkor a borjait is vállalom kell”. Az állami gondozás megszüntetésének előkészítése folyamán, majd a további években, míg kapcsolatban álltam a családdal, azt láttam, hogy válalásának becsületesen eleget tett.

A továbbiakban – levelezés útján – megismertem a nevelőotthoni peda-

gógusok véleményét. A téli és tavaszi szünetben rendszeresen látogattam a családot, megismerkedtem a gyerekekkel. Azt láttam, hogy mind egymáshoz, mind a felnőttekhez jó a viszonyuk. Édesapjuk elmaradását – nemcsak az esetleges anyai elvárásokhoz alkalmazkodva – feltehetően a sok rossz emlék miatt is, nem hiányolták. A nevelőapához erősen kötődtek: együtt játszottak, sportoltak, dolgoztak. Örömmel tapasztaltam, hogy a nevelőapa viszonya a három gyermekhez akkor sem változott, amikor – nagyon várt – közös gyermekük 1983-ban megszületett. (Egy közös gyermek már korábban meghalt.)

A családdal való kilenc havi intenzív foglalkozás, a sok közvetlen tapasztalat (a szünetekben játszottam, beszélgettem a gyerekekkel, láttam a családban, a tágabb környezetbe való beilleszkedésüket), s a többszöri, sokrétű információk alapján, a várható gondokkal is számolva alakítottam ki az állami gondozás megszüntetésére vonatkozó javaslatomat. A gondokat a következőkben láttam: a gyerekek a nevelőotthonban kapott sok segítség ellenére is gyengén tanultak. Nyilvánvaló volt, hogy a budapesti, jó színvonalú iskola fokozott követelményeinek nehezen fognak tudni eleget tenni. Ezt megírtam a gyámhatóságnak. A másik, az anyával összefüggő aggodalmamat viszont tudatosan elhallgattam, nehogy ez akadály legyen a gyerekek hazaengedésének. (Egy megjegyzés: a családgondozó, szociális munkás gyakran kerülhet olyan helyzetbe, hogy a gyerekek, a család érdekében kell tudnia hallgatni, sőt elhallgatni, kicsit megszépíteni a dolgokat. Az elmúlt évtizedekben nem egyszer kényszerültem erre.) Tudtam, hogy az anyával kapcsolatos előítéleteik, negatív beállítottságuk igen erős, s a bekövetkezett változásokat nem értékelik eléggé. Tény, hogy az anya nem iszik, de aggasztott megbízhatatlansága (határidőket, ígéreteket nem tudott betartani). Mégis úgy gondoltam, hogy miután szereti gyermekeit, a családban jó a légkör, több pozitívum van, mint negatívum. A gyerekek érdeke a hazakerülés. Felmértem, hogy az anya könnyen befolyásolható egyéniség, s bíztam abban, hogy ahogyan a múltban az édesapa rossz irányban, most a nevelőapa pozitív irányban fogja befolyásolni, másrészt saját hatásomban is reménykedtem. Ily módon 1987 nyarán javaslatomra megszűnt a gyermekek állami gondozása.

A családgondozás tovább folyt 1989 nyaráig. A továbbiakban már csak laza, spontán kapcsolatunk volt: bejöttek hozzám, ha valamiben kérték a segítségemet, a gyerekek behozták a bizonyítványukat, eldicsekedtek keresetükkel stb. Ha az utcán találkoztunk, megálltunk néhány mondatra.

Az élet várákozásaimat igazolta, és nemcsak abban, hogy indokolt volt hazaengedni őket, hanem a gondokat illetően is. Az éveken keresztül folytatott sokrétű családgondozói munkát csak vázlatosan tudom itt érinteni.

Sok probléma volt a gyerekek tanulásával: egyikük-másikuk egy vagy több tárgyból bukott. Időben, még a bukás előtt felajánlottam segítségemet (heti 1–1 órában foglalkozom tanulási módszerük kialakításával, felzárkóztatásukkal). A két gyermek nyelvi készsége annyira gyenge volt, s a foglalkozás ellenére a fejlődésük olyan kismértékűnek bizonyult, hogy gyógy pedagógus kolléganőm segítségét kértem. Sajnos, a gyerekek hozzá sem jártak be rendszeresen. A szülők, főleg az otthon tartózkodó anya nem segítette a munkánkat, nem ellenőrizték, hogy járnak-e stb. A tanulás, a tudás nem képviselt értéket a családban. Előfordult, hogy akkor mentek el rokonlato-

gatásra, utaztak el vidékre, amikor a gyerekeknek be kellett volna jönniük a tanácsadóba. Itt igazolódott, hogy kettőn áll a vásár. (Más gyerekeknél, akik messzebbről, de rendszeresen bejártak, azoknál 2–3 osztályzatjavulást is sikerült elérni.) A gyerekek rossz tanulmányi eredményeit egyes tárgyakban való nagy lemaradásuk, gyenge képességeik, valamint a szülők ösztönzésének hiánya magyarázta.

Magam is hibásnak tartom azt a családgondozói magatartást, amely a család önállóságának növelése, az önerők mozgósítása helyett átvesz feladatokat. Ebben az esetben a négy gyereket, köztük a picivel kapcsolatos teendőket figyelembe véve, átvállaltam a pedagógusokkal való kapcsolattartást. A különböző problémákról, eredményekről, hiányokról szóban és írásban folyamatosan tájékoztattam a szülőket és a gyerekeket. Lényeges, hogy a pótvizsgákra való felkészülést megszervezve mindig sikerült elérni, hogy osztályismétlés nélkül fejezzék be a tanévet. A legidősebb, de később a másik két gyerek is elvégezte a nyolc osztályt.

Az anya megbízhatatlansága, felelőtlensége azonban sok nehézséget okozott, akadályozta segítségüket. A hattagú családban lényegében egy kereső volt, a nevelőapa. A gyeden lévő anya kis keresetének egy része tartozásokra ment, az édesapa gyerektartást nem fizetett. Alapvető feladatommak tekintettem a család segítését, anyagi helyzetük tartós javítását. Ennek érdekében többször javasoltam, hogy adjanak nekik rendkívüli segílyt, segítettem az anyát az apa és munkahelye felkutatásában, az iratok beszerzésében, hogy az anya megkapja a gyermektartási díjakat, valamint hogy az apa járuljon hozzá ahhoz, hogy az elmaradt gyermektartási díj fizetése helyett a tőle levont állami gondozási díj túlfizetését átírassák az anya befizetésének számlájára, s így módon csökkenjen a tartozása.

De a család összeresete még így is olyan alacsony volt, hogy ez indokoltá tette javaslatomat rendszeres nevelési segély kiutalására, amit meg is kaptak. A gyerekeket rendszeresebb tanulásuk érdekében – térítéscsökkenéssel – napköziben, illetve tanulószobán helyeztem el.

A gyermekek egészségügyi problémáival is foglalkozni kellett (a középső gyereknél magas vérnyomás, elhízás, a nagynál hormonzavar állt fenn). Orvosi konzultációk alapján megbeszéltem az anyával a gyerekek diétáját. Nem volt könnyű következetességet elvárni sem az anyánál, sem az állandóan éhes gyermeknél, de végül a kórosan elhízott kisfiú lefogyott, megnyúlt és meggyógyult.

Ezenkívül a negyedik gyermeket születésekor csecsemőholmikkal, a többieket játékokkal láttam el. Könyveket adtam kölcsön, azaz tettem a dolgom: a családgondozónak abban kell segítenie, amiben éppen az adott családnak szüksége van. Így, amikor már rendszeresen nem foglalkoztam a családdal, a legnagyobb fiút – kérésükre – különböző egészségügyi szakvizsgálatokra küldtem, segítettem a pályaválasztásában.

Egy másik eset, dióhéjban. C. anya hét gyermeket szült. Kettőt házassága előtti, kétféle kapcsolatából, mindkettő a születésétől a nagykorúságáig állami gondozásban nőtt fel. Amikor meglátogatták anyjukat, a férj mindig nagy botrányokat rendezett. Az anya, aki szellemi fogyatékos, maga is állami gondozásban nevelkedett. Az apa rossz idegzetű, enyhén debil, egy vendéglőben

segédmunkásként dolgozott. A családban nevelődött egy óvodás kislány, egy alsó tagozatos kisfiú és a nyolcadik után állami gondozásból hazakerült nagylány. Egy felső tagozatos lány és a bátyja nevelőotthonban volt. A szülők az ő állami gondozásuk megszüntetését kérték. Mind a nevelőotthon, mind a kerületi családvédelmi csoport támogatta kérésük teljesítését. Családgondozóként az előzőekben leírt módon ismerkedtem a család minden tagjával s az előzményekkel. Nem javasoltam a gyerekek hazaengedését. A gyerekek már többször kerültek állami gondozásba, majd onnan haza. Amikor otthon voltak, soha nem jártak rendszeresen iskolába, igazolatlan mulasztásaik, bukásaik voltak. Számomra nyilvánvaló volt, hogy hazaengedésükkel veszélybe kerül a nyolcadik osztály elvégzése s a szakmatanulás. Az érintett fiú egyetértett velem, de ezt a szüleinek nem merte megmondani. Tartottam attól, hogy a továbbiakban következetességem miatt meg fog romlani a kapcsolatom a családdal. Ez – szerencsére – nem következett be: idővel belátták igazamat. A gyerekek hazaengedését megelőzően, majd azt követően is folytattam a család számtalan problémájával való foglalkozást. Ebből az – önálló feldolgozás tárgyát is képezhető – családgondozói munkából csak néhány mozzanatot emelek ki. A legidősebb lány kétéves gyors- és gépíró iskolába járt, de nem tudott otthon gyakorolni, és bukásra állt. A szülők ígérték, hogy kölcsönöznek egy írógépet, de ez csak ígéret maradt. A körülmények sem voltak alkalmasak a tanulásra. A kislány megkeresett, kérte, hogy helyezzem vissza állami gondozásba. Kérését indokoltnak láttam, elintéztam.

Bekísértem közvetlenül a végleges otthonába, a továbbiakban is rendszeresen tartottuk a kapcsolatot nevelőivel és iskolai pedagógusaival is. Olyan mértékben megromlott a viszonya a szülőkkel, hogy egyáltalán nem akart velük találkozni. Ezt helytelenítettem, de természetesen nem erőszakoltam a kapcsolattartást. Sok beszélgetés után sikerült elérni a családdal való viszonyának normalizálódását. (Húgait bevitte látogatóba a nevelőotthonba, ajándékokat vett nekik stb.) A nyolcadik osztályt befejező fiút még a nevelőotthonban beiskolázták szakma tanulására. Kezdetben rendszeren tanult, majd eredményei egyre romlottak. Ekkor megbeszéltük, hogy elhelyezem egy budapesti kollégiumban. A szülők, különösen az apa, nem akart ehhez hozzájárulni, de miután ez volt az egyetlen lehetőség arra, hogy a fiú szakmát tanuljon, megszereztem a beleegyezését. A legkisebb kislány velem ugyan szóba állt, de az óvodában megtudtam, hogy ott sem a gyerekekkel, sem a felnőttekkel nem beszél. Ekkor – az apa újabb tiltakozása ellenére – rábeszéltem az anyát, hogy hozza a kislányt a nevelési tanácsadóba fejlesztő foglalkozásra, hogy az iskolában ne legyenek problémái. Két évig hozta becsülettel, de végül a gyermek nem tudott helytállni az általános iskolában, és szakbizottság véleménye alapján kisegítő iskolába került. Jellemző a legidősebb lány felelősségérzetére, hogy megkeresett akkor, amikor már nem foglalkoztam a családdal, hogy a nyolcadik osztályt végzett húgát is helyezzem el nevelőotthonban, mert se nem tanul, se nem dolgozik. Kérésének nem tudtam eleget tenni, miután – ellentétben vele – húga nem is akart tanulni, a nevelőotthonba visszamenni. Akarata ellenére pedig, miután túlkorosként (16 éves elmúlt) végzett, nem lett volna értelme erőszakolni.

Nyilvánvaló, hogy minden eset egyedi, ennek megfelelően másképpen

kell segíteni. Nem frázis, hogy a családgondozónak komplex feladatokat kell ellátnia. Ehhez sokféle ismeretre van szüksége. A család érdekeinek megfelelő képviseléséhez a pedagógiai segítség mellett, szociális, jogi, egészségügyi stb. problémák megoldásában kell segítséget nyújtania. Ahhoz, hogy valamennyire hatékony lehessen, a sokrétű ismeretekeken kívül jó kapcsolat-teremtő képességgel kell rendelkeznie, mert gyakran sok szervezet és személy megnyerése szükséges ahhoz, hogy egy-egy családnak segíteni tudjon.

Ferge Zsuzsa

Küzdelem a szegénység ellen – velünk vagy nélkülünk?

Szégyellem magam. Szégyellem magam, mint állampolgár és szociálpolitikai szakember. Ugyanis október közepe van, s alig egy hónapja tudtam meg véletlenül, egy külföldi szaklapból, hogy valamit tenni kellett volna egész évben is, október 17-én is. És közben az is lehet, hogy sok minden történik, csak a hírek nem jutottak el a Szociális Szakmai Szövetséghez vagy a szociális képzést végző iskolákba, egyetemekre. Akárhogy is van – a kommunikációs zavar biztos, a mulasztás valószínű. Miről beszélek?

Az Egyesült Nemzetek Szervezete, azaz az ENSZ Közgyűlése 1992-ben minden év október 17-edikéjét a Szegénység elleni küzdelem napjává nyilvánította. Erről a napról az ENSZ tagállamai is valamilyen módon meg szoktak emlékezni, s az ügyben érdekelt civil szervezetek az országok nem kis részében összefognak, hogy írásban és szóban, demonstrációkkal és nyilatkozatokkal hitet tegyenek amellett, hogy a szegénység elleni küzdelmet politikai célnak és közügynek tartják. A Világnap gondolata Joseph Wresinski atyától, az ATD–Negyedik Világ mozgalom alapítójától származik. (Az ATD az Aide à Toute Détresse – Segítség mindenfajta nyomorúság ellen – rövidítése.) Az eredetileg francia mozgalom hamar elterjedt a világban, és valóban sokakat megérintett. 1987. október 17-én tömegek gyűltek össze Párizsban, amikor egy követ leplezték le, amelyre Wresinski szavait vészték: „Valahányszor férfiakat és nőket arra ítélnék, hogy súlyos szegénységben éljenek, emberi jogok sérülnek. Magasztos kötelességünk, hogy erőink egyesítésével biztosítsuk e jogok érvényesülését.”

Magyarországon nem sok történt ez ügyben 1992 óta, hiszen jószerivel tudomást sem vettünk a világnapról. Ez a helyzet ebben az évben a szokásosnál is zavaróbb. Az ENSZ azt remélte, hogy ez évben az október 17-i világnap különös súlyt kap. Az 1993. évi ENSZ Közgyűlés ugyanis 1996-ot a *Szegénység Megszüntetése Évének* deklarálta. Ezt 1995 márciusában a koppenhágai Szociális Csúcstalálkozó a Társadalmi Fejlődésért megerősítette, s az 1997 és 2006 közötti évtizedet a *Szegénység Megszüntetése Évtizednek* nyilvánította. A Csúcstalálkozó három központi témát jelölt meg, amelyek az emberközpontú fejlődés szempontjából különösen fontosak. Ezek egyike

volt a szegénység megszüntetése, illetve csökkentése. A másik két téma a hasznos foglalkoztatás növelése és a munkanélküliség csökkentése, továbbá a társadalmi integráltság erősítése. A három téma összekapcsolódik, hiszen csak együtt kezelhetők. A Csúcstalálkozón 117 ország állam-, illetve kormányfője tíz kötelezettséget fogadott el, amelyek mindegyike azt a közös céljukat fejezi ki, hogy olyan társadalmi fejlődési utat kövessenek, amely *a társadalmi igazságosságot, szolidaritást és harmóniát, az országok közötti és országokon belüli egyenlőséget szolgálja*. Szép szavak...

Az ENSZ határozatainak nem-teljesítését senki nem szankcionálja. Ám azért mégis jó lenne ismerni és számon kérni a vállalt kormánykötelezettségeket. Ezek között – sok más mellett – olyan kötelezettségeket találunk, hogy „sürgősen, lehetőleg még 1996-ban alakítsanak ki és erősítsenek meg olyan nemzeti politikát és stratégiát, amely a lehető legrövidebb idő alatt csökkenti az egyenlőtlenségeket, továbbá megjelöl egy (országoként eltérő) időpontot, ameddig az abszolút, szélsőséges szegénységet megszünteti”. Ilyen nemzeti politikáról nem hallottunk – de számtalan ezzel ellentétes lépésről tudunk. A legkisebb jövedelmek megadóztatása, a magas jövedelmek adójának tervezett csökkentése, a munkanélküliségi ellátások korlátozása, az energiaárak biztos emelése és bizonytalan ellentételezése csak néhány példa a sok közül. A segélyezési rendszer európai normákkal összhangba hozatala ugyancsak késik.

Egy másik fájó pont azt írja elő a kormányoknak, hogy „különleges figyelmet szenteljenek a nők és gyermekek szükségleteinek és jogainak, akik gyakran a szegénység legnagyobb terheit viselik, valamint más sebezhető és hátrányos helyzetű csoportok és egyének szükségleteinek”. A családi pótlék eddigi és tervezett szomorú története nincs összhangban ezzel a vállalt kötelezettséggel, s a javasolt adókedvezmény sem (amely épp a legszegényebekben nem segít, hiszen nem lehet belőle a mindennapi kenyeret megvenni). És akkor még nem is szóltunk a munkanélküliekről, kis nyugdíjasokról, fogyatékkal élő emberekről, hajléktalanokról.

Az ENSZ szervezésében mintegy tíz nemzetközi tanácskozást tartottak részben a szegénységgel kapcsolatos tényekről, a helyzet sok helyen tapasztalható súlyosbodásáról, részben pedig a szegénység enyhítésének lehetséges eszközeiről és tapasztalatairól. (Lehet, hogy magyar résztvevők is voltak itt-ott, de a nyilvánosság tájékoztatása elmaradt.)

Tudom persze, hogy a szegénység sem október 17-én, sem 1996-ban, sem a következő évtizedben nem fog megszűnni. Hogy mégis mi célja lehet akkor a sok zajnak? Egyrészt a kormányok készítése arra, hogy ne feledkezzenek meg teljesen a szegénységről, másrészt pedig a civil társadalom, s ebben a szegények mozgósítása. Anglia példája igencsak tanulságos lehet. 1996 eleje óta civil szervezetek és helyi önkormányzatok koalíciót kezdtek építeni ezen ügy szolgálatáért. Májusban 70, szeptemberben 104 tagszervezete volt a koalíciónak, amely a következőképpen foglalja össze céljait:

RÉSZVÉTEL: biztosítani kell, hogy azok, akik szegénységben élnek, hallhassák hangjukat, és szót emelhessenek önmagukért.

CSELEKVÉSRE KÉSZTETÉS: az egész országban ösztönözni kell, hogy akciókat szervezzenek október 17-e kapcsán, és jobban tudomást vegyenek az angliai szegénység kérdéseiről.

BEFOLYÁSOLÁS: a szegénység megszüntetését a napirenden lévő politikai és közügyek közé kell emelni, emlékeztetve arra, hogy melyek a Szociális Világcsúcs kapcsán vállalt kötelezettségek.

TUDATOSÍTÁS: tudatosítani kell az angliai szegénységgel és a szegénység okaival kapcsolatos tényeket, erősítve a pozitív, gyengítve a negatív sztereotípiákat.

Konkrétan rengeteg helyi vizsgálat, nyilvános meghallgatás szerveződött, összhangban a Negyedik Világ mozgalom alap gondolatával: „Velünk beszélj, ne hozzánk”, a szegénység elleni küzdelemben a legfontosabb partnerek a legszegényebbek. Elindultak a számonkérő levelek a miniszterelnököknek, a minisztereknek, a képviselőknek, mert Angliában is rossz, talán a mienknél is rosszabb a helyzet, ami a kormányzat szegényekkel kapcsolatos figyelmét és politikáját illeti. (Néhány partnert azért találtak a képviselők között is.) Október 17-én emberláncok formálódtak szerte az országban. Akkor – és azóta is – a koalícióban résztvevők igyekeznek minél jobban tájékoztatni a nyilvánosságot tényekről és követelményekről annak jegyében, hogy a szegénység nem természetes és szükségszerű: emberi cselekedetek következménye, csökkentése pedig közfelelősség.

Vannak országok, amelyekben a kormányzat maga is kezdeményező, vagy a civil társadalom partnere abban, hogy a szegénység csökkentése közüggé váljon. Skóciában például – Angliától eltérően – megszületett a Skót Deklaráció a Szegénységről, amely a központi és helyi kormányzat, az egészségügyi hatóságok, az üzleti és a civil szféra közös állásfoglalása. Ebben ismertetik a szegénység tényeit, okait, következményeit, megerősítik a kopenhágai követelmények vállalását, s konkrét cselekvési programot vállalnak. S bizonyára vannak olyanok is, mint Magyarország, ahol csend van: a növekvő szegénység ellenére a politika hallgat, a civil társadalom pedig gyenge.

1996 végén, de az évtized elején vagyunk. Jó lenne, ha az ország ENSZ tagságát komolyan véve tenné a kormány és a parlament a dolgát, és jó lenne, ha a civil szervezetek hangja, és köztük a szegények hangja, felerősödne.

E számunk szerzői

Ferge Zsuzsa – szociológus, egyetemi tanár

Győri Péter – közgazdász-szociológus
Fővárosi Önkormányzat

Horváth Ágota – szociológus,
MTA Szociológiai Intézete

Kardos Gábor – jogász,
ELTE JTK

Kádár Sára – szociális munkás

Lévai Katalin – szociológus,
MŰM

Wallerstein, Immanuel – közgazdász
USA
